

økonomi og politik

Kvartalsskrift udgivet af
Selskabet for Historie og Samfundsekonomi

52. årgang · nummer 2 · 1978

Munksgaards Forlag · København 1978

På Selskabets årsmøde den 20. juni 1978 vedtoges følgende:

GRUNDBESTEMMELSER FOR SELSKABET FOR HISTORIE OG SAMFUNDSØKONOMI

§ 1.

Selskabets navn er Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi – Society of Economics and History.

§ 2.

Selskabets opgave er at udbrede kendskab til udenlandsk og dansk moderne historie og samfundsøkonomi.

§ 3.

Selskabet kan mod betaling lade udføre arbejder, som falder inden for dets område.

§ 4.

Selskabets myndigheder er årsmødet og styrelsen.

§ 5.

Selskabets stiftende medlemmer er medlemmerne af styrelsen for Institutet for Historie og Samfundsøkonomi på tidspunktet for Institutets likvidation. Nye medlemmer kan indvælges af årsmødet blandt personer, som gennem deres arbejde med emner indenfor Selskabets område har kvalificeret sig dertil.

Medlemsskabet ophører ved et medlems fyldte 70. år, men kan i særlige tilfælde forlænges for indtil 3 år ad gangen ved beslutning på årsmødet.

§ 6.

Årsmødet, der er Selskabets øverste myndighed, afholdes i juni. Medlemmerne indkaldes hertil gennem Selskabets tidsskrift med 14 dages varsel. Indkaldelsen skal indeholde en dagsorden.

På årsmødet forelægger styrelsen beretning og regnskab for det foregående regnskabsår. Styrelsen forelægger desuden arbejdsplan og budget for det løbende regnskabsår til vedtagelse.

På årsmødet vælges for det følgende år en styrelse på fem medlemmer. Genvalg kan finde sted.

§ 7.

Styrelsen konstituerer sig selv med en formand, en næstformand og en kasserer. Hvervet som næstformand og kasserer kan bestrides af samme medlem af styrelsen.

§ 8.

Styrelsen kan indkalde til et medlemsmøde med samme myndighed som årsmødet.

Styrelsen skal indkalde et sådant medlemsmøde, hvis mindst en tredjedel af medlemmerne skriftligt retter anmodning herom.

Reglerne i § 6, stk. 1, for årsmødets indkaldelse og dagsorden, finder tilsvarende anvendelse for disse medlemsmøder.

§ 9.

Selskabets regnskabsår er 1. april – 31. marts. Dets regnskab revideres af en statsautoriseret revisor.

§ 10.

Selskabets grundbestemmelser kan til enhver tid forandres af årsmødet eller et medlemsmøde indkaldt i henhold til § 8. Dog kan selskabets ophævelse kun beslattes, hvis det vedtages på to på hinanden følgende møder.

ØKONOMI OG POLITIK

52. årgang nr. 2 - 1978

Indhold

<i>Niels Christian Nielsen: Økonomisk demokrati: En økonomisk analyse af mål og midler</i>	101
<i>Iver Hornemann Møller: Klassekamp og sociallovgivning, tredje artikel</i>	140
<i>Jens Holten Larsen: Kommentar til Ole Zacchi</i>	172
<i>Jesper Jespersen: Forward slange - et alternativ til det aktuelle valutariske samarbejde?</i>	174
<i>Udviklingen i den internationale og den danske økonomi</i>	185

Kvartalsskrift

udgivet af Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi
Munksgaards Forlag . København 1978

FORFATTERNE

Niels Christian Nielsen, Institut for Finansiering, Handelshøjskolen i København, dr. polit.

Iver Hornemann Møller, cand. polit. og dr. merc.

Jens Holten Larsen, kontorchef, cand. polit., Driftsøkonomisk kontor, Privatbanken A/S.

Jesper Jespersen, forskningsstipendiat ved European University Institute, Firenze, cand. polit.

Den økonomiske oversigt udarbejdes af cand. polit. *Anne-Katrine Pilegaard*, Privatbanken A/S.

Udgivelsen er støttet af Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Eftertryk uden kildeangivelse ikke tilladt.

ØKONOMI OG POLITIK udkommer med et hæfte i hvert kvartal. Arsabonnement 100 kr. incl. moms. Enkelte hæfter 30 kr. incl. moms. Ansvarshavende redaktør: Borgmester, cand. polit. H. THUSTRUP HANSEN, tlf. (01) 15 38 00. Selskabets formand: Professor, dr. phil. SVEN HENNINGSEN. Redaktionsudvalg: Professor H. P. CLAUSEN, lektor, cand. mag. KNUD LARSEN, professor MOGENS PEDERSEN og lektor, cand. mag. CHRISTIAN THUNE. Redaktion: Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, Rosenborggade 15, 1130 København K. Ekspedition og abonnement: Munksgaards Forlag A/S, Nørre Søgade 35, 1370 København K, tlf. (01) 12 70 30. Abonnement kan endvidere tegnes i alle boglader.

Tryk: Anton Nielsens Bogtrykkeri, København.

Udsendt i boghandelen september 1978.

Økonomisk demokrati: En økonomisk analyse af mål og midler*

Niels Christian Nielsen

Ultimo 1972 kunne aktier i B & W's Skibsværft købes til kurs 144. Antallet af ansatte på det pågældende tidspunkt var ca. 3.600. Den samlede nominelle aktiekapital er 70 mill. kr., og markedsværdien af egenkapitalen var således 28.000 kr. pr. ansat. Ultimo 1975 var antallet af ansatte stadig ca. 3.600, men aktiekursen var 54. Markedsværdien af egenkapitalen var således ca. 10.500 kr. pr. ansat. Ultimo 1976 var kursen 212. Antallet af ansatte var ca. 2.600 og egenkapitalens markedsværdi var ca. 57.000 kr. pr. ansat.

1. Indledning

Ved økonomisk demokrati skal forstås et arrangement, hvor virksomhederne efter nærmere fastsatte regler indbetaler løbende bidrag til en eller flere fonde, hvorefter disse fonde efter nærmere fastsatte regler placerer de indbetalte bidrag. Fondsbidragene fra virksomhederne kan fastsættes som en brøkdel af overskuddet, en brøkdel af lønsummen eller på anden måde.

Lønmodtagerne får andelsbeviser for den kapital, som fondene råder over. Fondenes kapital tilhører altså lønmodtagerne og kan efter nærmere fastsatte regler på et eller andet tidspunkt frigives i form af fondsudbetalinger, om den enkelte lønmodtager så måtte ønske.

Den foretagne afgrænsning af økonomisk demokrati er således ret bred. Desuden vil en række af de i det følgende fremførte ræsonnementer gælde for forskellige andre former for »økonomisk demokratisering«, der ikke helt falder ind under den her givne afgrænsning, eksempelvis fordi også andre samfundsgrupper end egentlige lønmodtagere får ret til fondsandele. På den anden side er der en række afvigende former for »økonomisk demokratisering«, som falder uden for den her givne afgrænsning, og som i det store og hele ikke vil blive drøftet i det følgende. Det gælder primært såkaldte arbejderstyrede virksomheder, og det gælder også spredning af ejendomsretten via udstedelse af medarbejderaktier.

Som baggrund for den følgende diskussion af økonomisk demokrati (ØD) skal hovedprincipperne i et privatkapitalistisk systems funktionsmåde, herunder prismekanismens centrale rolle, kort skitseres¹). På kort sigt er kapitalinvesteringerne givet, og resourceallokeringen antages at ske ved tilpasning af udbud og priser

* Forfatteren er Johannes Mouritsen taknemmelig for konstruktive kommentarer.

1. For en detaljeret diskussion af virksomheden og dens rolle kan refereres til Coase (1937) og Alchian and Demsetz (1972).

til efterspørgslen. På langt sigt sker tilpasningen af kapitalinvesteringerne ved ekspansion eller kontraktion af de eksisterende virksomheder og via tilgang eller afgang af virksomheder. Priser spiller i disse tilpasningsprocesser en central rolle som informationssignaler til virksomhederne i forbindelse med deres dispositioner. Er der tale om fuldkommen konkurrence på de forskellige markeder, og er der ingen eksternaliteter i forbrug og produktion, kan det endvidere vises, at en eventuel ligevægtsallokering af samfundets givne ressourcer vil være Pareto optimal²⁾, dvs. det er umuligt ved en omfordeling af forbrug eller produktion at forbedre behovstilfredsstillelsen for nogle forbrugere uden samtidig at forringe den for andre forbrugere. Betydningen af denne form for effektivitet i det ideelle systems funktionsmåde begrænses naturligvis af den faktiske verdens afvigelser fra de nødvendige forudsætninger for dette ideelle system, dvs. af de eksternaliteter og andre former for mislykkede markeder («market failures»), der rent faktisk eksisterer, herunder også eksistensen af kollektive goder («public goods«).

For enkeltheds skyld vil aktieselskabsformen blive anvendt som reference-ramme i den følgende drøftelse. Herved opnås en præcis institutionel reference-ramme. Denne forudsætning er dog uden betydning for argumentationens principielle indhold. Ligeledes vil ordene lønmodtagere og arbejdere på den ene side, og ordene kapitalindskydere, ejere og aktionærer på den anden side, blive anvendt som synonymmer.

Et af de mest sædvanlige argumenter for indførelse af økonomisk demokrati er, at lønmodtagerne i lige så høj grad som kapitalindskyderne bidrager til *virksomhedens kapitaltilvækst* og derfor på lige fod med kapitalen bør have andel i denne kapitaltilvækst³⁾. Ofte konkretiseres problemstillingen endnu mere, idet det eksempelvis hævdes, at afkastet ved *produktivitetsforbedringer*, tekniske fremskridt, rationaliseringer o.lign. tenderer mod alene at tilfalde kapitalejerne. Grunden hertil er bl. a., at de ansatte i den enkelte virksomhed gennemgående ikke vil kunne hæve deres lønninger over det almindelige lønniveau. Videre hævdes det, at arbejderne ved *løntilbageholdenhed* vil øge kapitalens afkast. Hvis det af beskæftigelsesmæssige hensyn er ønskværdigt at øge virksomhedernes pro-

2. For god ordens skyld skal det bemærkes, at en optimal allokering af samfundets ressourcer også kræver, at forskellige andre forudsætninger er opfyldt. Teoretisk set er en optimal allokering i øvrigt tænkelig, selv om der ikke er tale om, fuldkomne markeder.

3. Her og i den følgende oversigtsfremstilling af motiver, mål og argumenter i relation til ØD, vil der ofte blive anvendt en række ikke særligt præcist definerede termer som eksempelvis »kapitaltilvækst«. Den manglende præcision i terminologien afspejler tingenes tilstand i det meste af ØD-litteraturen bortset fra den mest seriøse del af denne og er også karakteristisk for argumentationsterminologien i den løbende debat. Endvidere vil der i det følgende intet forsøg blive gjort på at henføre de mange forskellige synspunkter og argumenter til bestemte kilder. De fleste af synspunkterne og argumenterne vil som regel kunne findes mange forskellige steder. Når der her og i det følgende refereres til det noget upræcise begreb »ØD-litteraturen«, tænkes desuden primært på de mange hjemlige bidrag i form af bøger, pjecer, debatoplæg, forslag fra diverse organisationer, avis-kronikker o. lign. og kun i mindre grad på artikler i fag-tidsskrifter.

fit for herved at stimulere oprettelsen af nye virksomheder, tilfalder den herved skabte merfortjeneste kapitalindskyderne. De beskæftigede arbejders beskæftigelsesmæssige solidaritet med de ubeskæftigede arbejdere øger altså kapitalindskydernes afkast, og - argumenteres det - derfor bør arbejderne have andel i denne kapitaltilvækst. Et andet beslægtet argument er, at en betydelig del af virksomhedernes kapitaltilvækst skyldes *offentlige subsidier*, eksempelvis i form af adgang til forskudsafskrivninger, generelt gunstige afskrivningsmuligheder (i forhold til den økonomiske værdiforringelse), adgang til investeringsfondshenlæggelser på gunstige vilkår samt forskellige former for tilskud til virksomhederne, som f. eks. egnsudviklingstilskud. Det hævdes derfor, at det på denne baggrund er urimeligt, at den herved skabte kapitaltilvækst alene skal tilfalde kapitalindskyderne. Mere generelt argumenteres det undertiden, at virksomhedernes kapitaltilvækst er skabt af en række forskellige *interessegrupper*, eksempelvis kunder, leverandører, kapitalindskydere og arbejdere, hvorfor denne tilvækst også på en eller anden måde bør fordeles mellem disse interessegrupper.

Et andet ofte fremført synspunkt er ønsket om en jævnere *formue- og indkomstfordeling*. Hvis økonomisk demokrati har omfordelende virkninger, må det med overvejende sandsynlighed være fra kapitalindskydere til arbejdere. Hvis formue- og indkomstfordelingen herved skulle blive mere jævn, må det være baseret på en antagelse om, at aktionærer gennemgående er økonomisk bedre stillede end lønmodtagere. Mere præcist må den implicitte forudsætning formentlig være, at livsindkomsterne gennemgående er højere for aktionærgruppen end for lønmodtagergruppen. Undertiden, omend relativt sjældent, går argumentationen på, at aktionærerne har opnået store *arbejdsfri afkast* i fortiden, og at dette er urimeligt, hvorfor disse afkast bør beskæres i fremtiden. Et andet hyppigt argument - som måske nok i visse henseender kan være i konflikt med en beskæring af kapitalafkastet - er at betragte økonomisk demokrati som et middel til at forøge virksomhedernes *tilførsel af kapital*, herunder specielt tilførslen af risikovillig kapital. Undertiden iklædes den stort set samme argumentation en lidt anden klædedragt, idet der tales om det ønskelige i at forøge den *samfundsmæssige opsparing*.

Den økonomiske fordeling omfatter ikke alene fordelingen mellem kapitalindskydere på den ene side og lønmodtagergruppen på den anden side, men vedrører også fordelingen mellem forskellige lønmodtagergrupper. Den *solidariske lønpolitik*s intention, at lønstigninger i særlig grad skal komme de lavest lønnede til gode, har i vidt omfang virket på den måde, at de større overenskomstmæssige lønstigninger for de lavest lønnede er blevet »opsvist« af større markedsmæssige lønstigninger for de højere aflønnede grupper, ligesom det er et ofte fremført argument, at den solidariske lønpolitik ved overenskomstforhandlingerne bidrager til at forøge den samlede lønstigning i overenskomstperioden. På den anden side hævdes det af lønmodtagerorganisationerne, at en øget løntilbageholdenhed vil bevirke øgede gevinster for kapitalindskyderne. Det til-

lægges derfor i dele af ØD-litteraturen stor vægt, at økonomisk demokrati kan bidrage til en mere solidarisk lønpolitik, idet ØD skal sikre, at de gevinster, der opstår ved højere aflønnedes tilbageholdenhed, ikke ubeskåret falder i kapitalens hænder. Samtidig kan ØD-fondene eventuelt også (ved hjælp af deres kapital og indflydelse) bidrage til, at beskæftigelsen så vidt muligt opretholdes hos de virksomheder, der rammes særlig hårdt af den solidariske lønpolitik.

Økonomisk demokrati i form af en eller anden form for spredning af aktiebesiddelse og af andre former for ejerkapital betyder naturligvis ikke alene, at ejerkapitalens formueegenskaber bliver mere spredt, men betyder også, at der sker en *spredning af ejendomsret og indflydelse*. Argumentationen i denne forbindelse spænder dog temmelig vidt, og uden at gå i detaljer kan som et yderpunkt nævnes ønsket om, at ØD-kapitalen samles i én *central lønmodtagerfond*, som så formentlig vil få relativ stor indflydelse. Her overfor står den mere pluralistiske opfattelse med ønsket om relativt mange og relativt *decentraliserede fonde*. Et yderpunkt af denne opfattelse er en fond for hver enkelt virksomhed. I fald deltagerne i lønmodtagerfonden alene er de ansatte i den pågældende virksomhed, og hvis fonden ejer hele virksomheden, fås - mere eller mindre - en såkaldt *arbejderstyret virksomhed*, altså en virksomhed hvor de, der indskyder arbejdskraft i forbindelse med virksomhedens produktion, også ejer virksomheden.

Et af argumenterne for, at arbejderne bør have medejendomsret og indflydelse, er, at produktionen herefter ikke alene behøver at ske på kapitalens betingelser, dvs. ud fra kravet om profit og forrentning af den investerede kapital. Tværtimod kan der herved i langt højere grad tages *samfundsmæssige hensyn*. Sådanne hensyn kan naturligvis være mange og vidt forskellige. Som eksempel kan nævnes beskæftigelsesmæssige hensyn ved ophørsovervejelser for »uren-table« virksomheder, herunder specielt mere hensyntagen til de ansattes alternative beskæftigelsesmuligheder og til den generelle beskæftigelsessituation. Videre kan nævnes sikkerhedsforhold i forbindelse med produktionen, arbejdstempoets fastlæggelse, valg af aflønningsform o. lign., som - hævdes det - ofte bestemmes af kapitalens krav om afkast, effektivitet og konkurrenceevne. Videre kan nævnes hele eksternalitetsproblematikken, herunder specielt det ønskelige i en mere omfattende hensyntagen til såkaldte negative eksternaliteter som f. eks forurening.

Endelig gælder det naturligvis, at aktuelle og centrale økonomisk-politiske problemstillinger, som ønsket om en øget *beskæftigelse* og en forbedret *betalingsbalance* samt et mere stabilt *prisniveau*, også på forskellig måde har været inddraget i ØD-diskussionen. På forskellig vis har der været argumenteret for, hvorledes ØD - og evt. også den heraf afledte forøgede samfundsøkonomiske solidaritet mellem interessegrupperne - kan bidrage til at løse disse påtrængende problemer.

Denne korte gennemgang her dels opridset rudimenter af en privat kapitalistisk-økonomisk samfundsopfattelse (markedsøkonomiens funktionsmåde), og

dels skitseret de væsentligste argumenter, formål og motiver, som har været fremført i de efterhånden ret mange bidrag herhjemme og i udlandet om økonomisk demokrati. I det følgende skal vi forsøge at samle diskussionen af disse problemer i tre hovedafsnit, nemlig først om kapitaltilførselsproblemet, dernæst om fordelingsproblemet og endelig til sidst om indflydelsesproblemet. Derefter vil diskussionen og de væsentligste argumenter blive forsøgt trukket sammen i en konklusion, som forhåbentlig giver nogenlunde præcise svar på i hvert fald nogle af de problemstillinger, der er rejst i ovenstående⁴.)

Der er ikke i det følgende foretaget nogen systematisk og konsekvent sondring mellem (og opdeling efter) de forskellige former for finansiering af ØD-fonde, dvs. profitafhængige bidrag, lønafhængige bidrag, merværdiafhængige bidrag etc. Dette kan måske umiddelbart forekomme en svaghed, men er dog bevidst, da hovedsigtet i højere grad er at belyse problemstillingen ikke-ØD kontra ØD end at sammenligne forskellige former for ØD. Heraf følger naturligvis på ingen måde, at der ikke undervejs, når behovet herfor bliver påtrængende, vil blive sondret mellem forskellige ØD-former.

2. Kapitaltilførsel

At et af de mere væsentlige formål med at indføre økonomisk demokrati er at styrke den enkelte virksomheds kapitaltilførsel fremgår klart af store dele af ØD-litteraturen. På makroplan tales tilsvarende om behovet for en forøgelse af den samfundsmæssige opsparing. Kapitaltilførselsproblemet er måske den konsekvens af økonomisk demokrati, som gennemgående er behandlet mest partielt og mest ufuldstændigt i store dele af ØD-litteraturen, bortset fra den mest seriøse del af denne. Undertiden får man nærmest indtryk af, at kapitalen ved indførelse af økonomisk demokrati vil vokse op af jorden som græs på en våd sommereng. Denne partielle og ufuldstændige behandling i litteraturen er uheldig, da kapitaltilførselsproblemet er et af de centrale og væsentlige aspekter ved økonomisk demokrati.

Endvidere er det også et gennemgående træk ved behandlingen af kapitaltilførselsproblemet, at en forøgelse af den samfundsmæssige opsparing forudsættes at være noget i sig selv fordelagtigt. Det kan måske derfor være rimeligt indledningsvis at forsøge at indplacere denne forudsætning i en lidt bredere reference-ramme. For det første kan man gøre den selvfølgelige konstatering, at en forøgelse af den samfundsmæssige opsparing har en *beskæftigelseseffekt*. Alt andet lige kan resultatet af en indførelse af ØD, som stimulerer den samlede opsparing, derfor blive en lavere beskæftigelsesgrad. Dernæst kan man betragte en opspa-

4. I det omfang nogle af de rejste problemstillinger forbliver ubesvarede, må trøst søges i det forhold, at det altid er af vis værdi at formulere en problemstilling. Der er også adskillige, som måske ikke ganske med urette - mener, at det at løse et problem hovedsagelig er et spørgsmål om at stille det korrekte spørgsmål.

ringsforøgelse i en *velfærdsteoretisk sammenhæng* og spørge, om de enkelte borgere egentlig ønsker at forøge deres opsparring. Det kunne jo tænkes, at de havde større præference for øget forbrug nu mod til gengæld at reducere det fremtidige forbrug. Hvis en af økonomisk demokrati bevirket opsparingsforøgelse er udtrykt for et frit valg fra den enkelte borgers side, er dette naturligvis intet problem. Men er opsparingsforøgelsen direkte eller indirekte fremtvunget ved forskellige former for restriktioner på den enkelte borgers intertemporale forbrugsvalg, er det i høj grad relevant at spørge, om en sådan fremtvunget opsparring forøger borgernes velfærd. Endelig, for det tredje, må en af økonomisk demokrati fremtvunget opsparingsforøgelse også ses som et indgreb i den intertemporale *forbrugsallokering mellem forskellige generationer*. Vi skal ikke gå nærmere ind på dette komplicerede problem, men det umiddelbart indlysende, at forholdet mellem nuværende og fremtidige generationer er en særdeles relevant synsvinkel ved vurdering af økonomisk demokrati og eventuelle heraf bevirkede ændringer i den samfundsmæssige opsparring.

Det privatkapitalistiske system løser - groft sagt - de to sidste problemer via kapitalmarkedets prismekanisme. Realrenten, dvs. markedsrenten korrigeret for forventede prisstigninger, antages at afspejle borgernes marginale afvejning mellem nuværende og fremtidig forbrug. Uden hermed at ville påstå, at der ikke er problemer vedrørende et effektivt kapitalmarkeds løsning af den enkelte borgers intertemporale forbrugsvalg, er det nok rimeligt at sige, at markedsmekanismeløsningen på afvejningen mellem nuværende og fremtidig forbrug er mest åben for kritik, hvad angår afvejningen mellem forskellige generationers forbrug.

Det primære spørgsmål, der skal søges besvaret i det følgende, er, hvad der egentlig sker med den samfundsmæssige opsparring ved indførelse af økonomisk demokrati. Det mest sædvanlige partielle ræsonnement er nogenlunde som følger: »Økonomisk demokrati fungerer stort set som en tvungen opsparring, der tilfalder lønmodtagerne. Hvis ikke lønmodtagerne reducerer deres øvrige opsparring tilsvarende, vil der ske en forøgelse af den samlede opsparring. Det værste der kan ske er, at lønmodtagernes øvrige opsparring reduceres præcist svarende til opsparringen i ØD-fonde, i hvilket tilfælde den samlede opsparring vil være uforandret. Men det forekommer imidlertid mere plausibelt at antage, at lønmodtagerne vil reducere deres øvrige opsparring mindre end svarende til opsparringen i ØD-fonde, hvorfor den forventelige konsekvens af indførelse af økonomisk demokrati er, at den samlede samfundsmæssige opsparring vil blive forøget«.

Her overfor kan man imidlertid anføre følgende modsatrettede ræsonnement. Som det skal vises senere, synes der ikke at være væsentlige grunde til at antage, at indførelse af økonomisk demokrati i sig selv vil forøge den samlede samfundsmæssige produktion. Derimod er det et klart sigte med indførelse af økonomisk demokrati, at det skal virke omfordelende og bidrage til udjævning af indkomst- og formuefordelingen. Antag derfor for enkeltheds skyld, at indfø-

relse af økonomisk demokrati ikke ændrer den samlede produktion, men bevirker en jævnere indkomstfordeling⁵). Det er en standardantagelse i økonomien, at den marginale forbrugskvote er en faldende funktion af indkomstens størrelse. Hvis indførelse af økonomisk demokrati medfører en udjævning af indkomstfordelingen, må dette derfor ved given nationalindkomst bevirke, at den gennemsnitlige forbrugskvote stiger, og at den samfundsmæssige opsparing falder. Hvis argumentationen skal suppleres med et af de mere psykologiske prægede forklaringslementer inden for forbrugsteorien, kan det yderligere anføres, at det ofte anses for betydeligt sværere at tilpasse forbruget til en indkomstnedgang end til en indkomstfremgang. I fald dette skulle have sin rigtighed, vil de borgere, der får deres indkomster forøget, gennemgående forøge deres forbrug mere, end borgere med reducerede indkomster vil reducere deres forbrug. Dette vil (på kort sigt) yderligere accentuere tendensen til en større gennemsnitlig forbrugskvote og et fald i den samfundsmæssige opsparing.

Hvis det forudsættes ikke alene, at økonomisk demokrati ikke påvirker den samlede produktion, men også at indkomsternes fordeling er uændret, kan det for det første konstateres, at de to fremførte ræsonnementer vil være nogenlunde forenelige. Ifølge tankegangen bag det sidste ræsonnement vil den samlede samfundsmæssige opsparing være uforandret, medens det første ræsonnement siger, at den samlede opsparing *måske* vil være uforandret, men antagelig vil stige noget, idet det tillægges vægt, at den af økonomisk demokrati bevirkede opsparing er tvungen. Som det senere skal argumenteres, er det sandsynligt, at indførelse af økonomisk demokrati ikke (på længere sigt) vil påvirke indkomstfordelingen, hvis finansieringen sker med bidrag, som fastsættes som en given procent af lønsummen og forudsat, at andele i lønmodtagerfondene fordeles i forhold til de af de enkelte lønmodtagere indbetalte bidrag.

Hvis økonomisk demokrati skal være andet og mere end en tvangsopsparing, må det dog givetvis forventes, at indkomstfordelingen påvirkes. Problemet med det første ræsonnement er i så fald, at det naturligvis nok er rimeligt at antage, at lønmodtagerne reducerer deres øvrige opsparing mindre end svarende til den opsparing, der foretages i form af indbetalinger til lønmodtagerfonde, men da disse indbetalinger i hvert fald delvis finansieres af en indkomstnedgang for ikke-lønmodtagergrupper, er denne sammenligning ikke tilstrækkelig til at påvise en stigning i den samlede samfundsmæssige opsparing. Tværtimod synes der, som tidligere anført, at være gode grunde til at forvente, at den samlede reduktion af lønmodtagernes »øvrige opsparing« og af ikke-lønmodtageres opsparing vil mere end opveje opsparingen i form af ØD-fonde, således at nettoresultatet bliver et fald i den samlede samfundsmæssige opsparing. Ved en rent om-

5. Det er unødvendigt for ræsonnement at definere hvilken form for indkomst, det er, som udjævnes. Det kan være livsindkomsten, normalindkomsten (permanent income) eller et andet indkomstbegreb. Ræsonnementet kræver alene, at det er samme indkomstbegreb, hvis fordeling udjævnes, og som indgår i forbrugsfunktionen.

fordelende form for økonomisk demokrati, hvor den samlede produktion er uforandret, må man altid have for øje, at en indkomstnedgang for visse grupper modsvarer af en tilsvarende indkomstfremgang for alle øvrige grupper.

Hvis virkningerne af økonomisk demokrati er rent omfordelende, synes det derfor at være påkrævet med yderligere forudsætninger for at kunne etablere en større samfundsmæssig opsparring som en forventelig konsekvens. De to mest tænkbare muligheder synes at være, enten at »taberne« og »vinderne« ved ændringen i indkomstfordelingen oplever deres indkomstændring forskelligt, eller at forskellige former for *restriktioner* hindrer, at »taberne« og »vinderne« kan foretage ønskede forbrugstilpasninger til deres nye økonomiske situation.

Hvad angår den første mulighed, så skulle hypotesen altså være, at lønmodtagere ikke oplever en af økonomisk demokrati bevirket omfordeling som en indkomstforbedring i samme grad som aktionærer o. lign. oplever det som en indkomstnedgang. Det er imidlertid vanskeligt at finde gode holdepunkter for et sådant asymmetrisk reaktionsmønster. Det er meget vel tænkeligt, at lønmodtagere ikke oplever gevinster via økonomisk demokrati som normale indkomstforbedringer og derfor er tilbageholdende med at udvide forbruget. Men a priori forekommer det præcist lige så tænkeligt, at aktionærer o. lign. er tilbageholdende med at reducere forbruget. Teoretisk set er der ingen forskel mellem indkomst- og formuebegreber, men i praksis oplever de fleste vel, at der er en forskel, og empirisk er det også forsøgt konstateret, at den marginale forbrugstilbøjelighed er forskellig ved indkomststigninger og ved formueændringer (*capital gains*)⁶). Man kunne derfor tænke sig en argumentation, der gik på, at en del af de omfordelende virkninger af økonomisk demokrati primært opleves som formuegevinster og formuetab. Dette er højst sandsynligt tilfældet, men igen synes det vanskeligt at påpege en særlig plausibel asymmetri mellem »tabere« og »vinderne«, som vil kunne forklare en stigning i den samfundsmæssige opsparring. Alt i alt synes der derfor ikke at være særlig væsentlige grunde til at antage, at »taberne« og »vinderne« vil opleve deres »reelle« indkomstændringer forskelligt. Muligvis kan man forestille sig mindre forskydninger på kort sigt, men på længere sigt må det være realiteterne, der tæller. Dvs. det er de »reelle« indkomstforskydninger, der er afgørende. Selv om det er naturligt ved nærmere fastlæggelse af »reelle« indkomstændringer at associere til begreber som livsindkomst og nationalindkomst (*permanent income*), kræver det fremførte ræsonnement om, at indførelse af økonomisk demokrati vil bevirke en tendens til lavere samfundsmæssig opsparring, for så vidt ikke at indkomstbegrebet defineres nærmere. Det eneste, der kræves, er som tidligere nævnt, at det er det samme indkomstbegreb, der indgår som argument i forbrugsfunktionen, og hvis fordeling udjævnes. Et så vagt defineret indkomstbegreb kan man derfor indskrænke sig til at kalde den »reelle indkomst«.

6. Se f.eks. Bhatia (1972).

Hvad angår den anden mulighed, så kan det tænkes, at effekten af forskellige former for restriktioner i det mindste på kort sigt kan dominere tendensen til en større gennemsnitlig forbrugskvote og således bevirke en større samfundsmæssig opsparing. Der eksisterer allerede i forvejen en række kapitalmarkedsrestriktioner, som på forskellig måde begrænser borgernes frie intertemporale forbrugsvalg. Disse restriktioner vil naturligvis fortsat virke efter indførelse af økonomisk demokrati og vil dermed hæmme ønskede forbrugstilpasninger i en situation, hvor behovet herfor er særligt stort på grund af særligt store indkomst- og formueforskydninger. Dertil kommer, at tvangsmæssige indbetalinger til ØD-fonde i sig selv er at ligne med indførelsen af yderligere en kapitalmarkedsrestriktion. Det må i forbindelse med vurderingen af betydningen af kapitalmarkedsrestriktioner iagttages, at kravene, til at borgernes intertemporale forbrugsallokering ikke påvirkes af restriktionerne, er strenge. Det er ikke tilstrækkeligt, at restriktionerne ud fra en gennemsnitsbetragtning ikke påvirker det intertemporale forbrugsvalg. Det kræves i virkeligheden, at det for hver enkelt borger gælder, at restriktionerne ikke vil være effektive ved ønskede forbrugstilpasninger. Endvidere bør det også påpeges, at kapitalmarkedsrestriktioner så at sige altid virker asymmetrisk på borgernes intertemporale forbrugsvalg. De hindrer ønskede udvidelser af det nuværende forbrug, men hindrer normalt ikke ønskede forbrugstilpasninger i nedadgående retning. Af de fremførte årsager er det derfor højest tænkeligt, at kapitalmarkedsrestriktioner sammen med indførelse af økonomisk demokrati vil virke stimulerende på den samlede samfundsmæssige opsparing⁷). Som efterskrift til denne konklusion er det dog værd at påpege to forhold. For det første behøver en opsparingsforøgelse, der er fremskaffet ved hjælp af restriktioner på det frie intertemporale forbrugsvalg, som tidligere nævnt, ikke at være ensbetydende med en velfærdsforøgelse. For det andet betyder effektive kapitalmarkedsrestriktioner en forøgelse af de private formuer og en ophobning af potentiel forbrugsefterspørgsel, som må forventes på et eller andet senere tidspunkt enten at bevirke en rent faktisk stigning i forbrugsefterspørgslen, eller at skabe behov for indførelse af yderligere kapitalmarkedsrestriktioner⁸).

Konklusionen synes således at være, at hvis ikke restriktionerne for borgernes frie dispositioner er alt for snævre, vil indførelse af økonomisk demokrati have en reducerende effekt på den samfundsmæssige opsparing. Indførelse af økonomisk demokrati vil derfor virke som en finanspolitisk lempelse og vil medføre behov for, at finanspolitikken strammes på andre områder, hvis den samlede aggregerede forbrugsefterspørgsel ønskes uforandret. Effektive kapitalmarkeds-

7. Det kan i denne forbindelse bemærkes, at det synes at være en så godt som enstemmig opfattelse i den hjemlige litteratur om økonomisk demokrati, at resultatet af en indførelse af økonomisk demokrati alt andet lige vil være en forøgelse af den samlede opsparing.

8. På mange måder er det ikke en ganske upræcis karakteristik af den danske kapitalmarkedspolitik i det sidste tiår, at kapitalmarkedsrestriktioner på denne måde har skabt behov for og medført indførelse af yderligere kapitalmarkedsrestriktioner.

restriktioner kan imidlertid tænkes at forhindre dette resultat, således at den samfundsmæssige opsparring i stedet stiger. En sådan opsparingsforøgelse er dog ikke nødvendigvis ensbetydende med en velfærdsforøgelse. Mest sandsynlig er en opsparingsforøgelse, hvis den indførte form for økonomisk demokrati har små omfordelende virkninger. Dette er eksempelvis tilfældet med økonomisk demokrati finansieret med bidrag beregnet som en procentsats af lønsummen. I sådanne tilfælde vil indførelse af økonomisk demokrati fungere som en finanspolitisk stramning, der dog i virkeligheden effektueres ved hjælp af kapitalmarkedsrestriktioner. Den herved ophobede forbrugsefterspørgsel må formodes at komme til udtryk før eller senere, og vil da eventuelt skabe behov for yderligere restriktioner eller en finanspolitisk stramning. De ved indførelse af økonomisk demokrati skabte forøgede private formuer er desuden ikke alene en potentiel forbrugsefterspørgsel, der på et senere tidspunkt kan blive realiseret, men kan også begrænse den fremtidige finanspolitik effektivitet, idet borgerne får forbedrede muligheder for ved hjælp af formueforbrug at imødegå finanspolitiske stramninger eller andre former for kontraktive indgreb. De nødvendige indgreb bliver herved større, og mulighederne for at føre en effektiv og smidig økonomisk politik reduceres. De forøgede private formuer forøger borgernes suverænitet overfor det offentlige økonomisk-politiske foranstaltninger. I det hele taget må det nok siges, at en kun begrænset omfordelende form for økonomisk demokrati, som på grund af kapitalmarkedsrestriktioner virker kontraktiv, primært bør betragtes som et finanspolitisk indgreb, og som sådan bør afvejes med hensyn til fordele og ulemper overfor andre mulige finanspolitiske indgreb⁹⁾ 10).

At specielt erhvervslivets tilførsel af *risikovillig kapital* skulle stige ved indførelse af økonomisk demokrati er tvivlsom, hvis resultatet bliver, at den samlede opsparring falder uden supplement af forøget offentlig opsparring. Selv om den samlede opsparring skulle være uforandret eller stige, er det dog uhyre svært at sige noget om, hvad der ville ske med udbudet af risikovillig kapital. Partielle

9. Det er da også værd at påpege, at eksempelvis Meidner m. fl. (1975) søger at holde hele kapitaltilførselsproblemet udenfor deres diskussion af lønmodtagerfonde, idet det at skaffe den nødvendige samfundsmæssige opsparring er et separat og lønmodtagerfonde uvedkommende problem. Herhjemme har kapitaltilførselsproblemet imidlertid tværtimod haft en meget central placering i debatten om indførelse af økonomisk demokrati.
10. En af de ting, der eksempelvis adskiller en finanspolitisk stramning ved en skatteforhøjelse fra en (gennem økonomisk demokrati bevirket) forøgelse af den private opsparring, er netop det påpegede forhold, at der i sidste tilfælde sker en forøgelse af de eksplicite private formuer. Til trods for at situationen fundamentalt set i mangt og meget er den samme i de to situationer, vil en sådan forøgelse af de eksplicite private formuer kunne fungere som en ekstra restriktion på den fremtidige økonomiske politik. Heroverfor står dog den enkelte borgers forøgede velfærd ved at besidde eksplicit formue, idet der herved (i et ufuldkomment kapitalmarked) sker en frigørelse af de økonomiske dispositioner fra den løbende indkomst, ligesom de velfærdsmæssige konsekvenser af usikkerhed formodentlig også ændres. Sondringen mellem eksplicite og implicite formuer er i øvrigt ikke alene relevant ved sammenligning af beskatning og opsparring som økonomisk kontraktive midler. Formuer, der opsamles i sparekasser, statslige virksomheder, forbrugerkooperationen og andre andelsvirksomheder, samt hos kommunerne, opleves formodentlig heller ikke i særlig høj grad af borgerne som deres formue.

argumenter om, at tilførslen af risikovillig kapital stiger, fordi lønmodtagerne nu også direkte eller indirekte bliver medejere og aktionærer, er naturligvis utilstrækkelige. Muligvis kan der etableres en nogenlunde rigoristisk argumentation om, at risikospredningen i samfundet bliver mere effektiv, således at det krævede afkast for at stille risikovillig kapital til rådighed for erhvervslivet reduceres. Dette kræver, at risikospredningen hidtil har været begrænset af forskellige former for restriktioner. Modsat virker det dog, at mange af de fremførte forslag til økonomisk demokrati har indbyggede foranstaltninger, der sigter mod at begrænse den risiko, lønmodtagerne påtager sig ved deres nyerhvervede ejendomsret.

Det har i den forudgående diskussion været forudsat, at den *samlede produktion* er uforandret ved indførelse af økonomisk demokrati, da det forekommer at være den mest rimelige approksimation. Hvis den samlede produktion skulle blive påvirket af indførelse af økonomisk demokrati, forekommer der næppe at være særligt tungtvejende grunde til at forvente, at denne påvirkning er i positiv retning. Tværtimod synes den mest nærliggende mulighed at være, at den samlede produktion på grund af forskellige forvridninger i ressourceanvendelsen som følge af ændringer i prisstrukturen på kapitalmarkedet vil påvirkes i negativ retning. Eller som det også kunne tænkes udtrykt: Økonomisk demokrati er som enhver anden form for demokrati i sig selv et gode og har som alle andre goder en pris. Naturligt nok tillægges eventuelle ændringer i den samlede produktion da heller ikke større vægt i ØD-litteraturens diskussion af opsparings- og kapitaltilførselsproblematikken. Selv om man i øvrigt hypotetisk forestillede sig, at indførelse af økonomisk demokrati havde en positiv effekt på den samlede produktion, ville det næppe ændre det essentielle indhold af den tidligere argumentation. Det må naturligvis forventes, at den herved skabte indkomstforøgelse bevirker en forøgelse af den samlede opsparring, men der forekommer ikke at være særlige grunde til at forvente, at den gennemsnitlige opsparringstilbøjelighed (opsparingsens andel af nationalindkomsten) vil stige.

Konklusionen synes således at være, at nok vil opsparringen muligvis blive påvirket ved en række af de fremførte forslag til økonomisk demokrati, men dels kan denne påvirkning meget vel være den modsatte vej af den almindeligt forventede, og dels kan denne konsekvens af økonomisk demokrati fundamentalt set betragtes som et finanspolitisk problem, der ikke har så forfærdelig meget at gøre med intentionerne med økonomisk demokrati i øvrigt. Der er heller ikke i den hjemlige litteratur om økonomisk demokrati lagt nogen vægt på at begrunde, hvorfor det er bedre at regulere den samlede efterspørgsel med en af økonomisk demokrati bevirket opsparingsændring end med f. eks. skattepolitikken. Der synes endvidere heller ikke at være fremkommet konkrete argumenter for, at indførelse af økonomisk demokrati i særlig grad vil øge tilgangen af risikovillig kapital.

3. Fordeling

Hvorledes ØD konkret influerer på indkomstfordelingen afhænger naturligvis af, hvorledes ØD konkret indrettes, samt af hvorvidt forudsætningerne for den neoklassiske model, som normalt anvendes ved analyse af fordelingsproblemerne, i rimelig grad er opfyldt¹¹). Betydningen af ØD for den funktionelle indkomstfordeling er grundigt behandlet i litteraturen. Hovedsynspunkterne er, at ØD finansieret ved lønafhængige bidrag vil tendere mod at blive betalt af lønmodtagerne ved reducere af reallønnen (ekskl. andele i ØD-fonden), medens ØD baseret på profitaafhængige bidrag vil tendere mod at blive betalt fuldt ud af profitten. Diskussionen i det følgende burde således kunne gøres temmelig kortfattet og summarisk i form af en redegørelse for de etablerede synspunkter. Nærmere overvejelser viser imidlertid, at der specielt hvad angår de fordelingsmæssige konsekvenser af ØD baseret på profitaafhængige bidrag rejser sig særdeles komplicerede problemer. Der skal derfor foretages en ret omfattende argumentation omkring dette tilfælde. Endvidere vil forskellige andre fordelingsmæssige aspekter blive drøftet, herunder også konsekvenser for den personlige indkomstfordeling.

Et ofte fremhævet formål med ØD er etableringen af en jævnere (og mere retfærdig) økonomisk fordeling. Det umiddelbare spørgsmål er derfor, hvad det er, som skal fordeles mere jævnt. ØD-litteraturen er ikke særlig præcis på dette område: bl. a. tales undertiden om formueudjævning og til andre tider om indkomstudjævning, ligesom de anvendte indkomstbegreber også varierer. Umiddelbart kan denne frodighed i begrebsdannelserne virke forvirrende, men på den anden side forener den manglende konsekvente sondring mellem indkomstbegreber og formuebegreber sig for så vidt godt med det teoretiske synspunkt, at der ikke er nogen principiel forskel mellem indkomst og formue, eftersom den sidste er den kapitaliserede værdi af den første.

En anden mulighed - og måske den mest naturlige - er at operationalisere fordelingsproblemet som et spørgsmål om *fordeling af livsindkomster*. I livsindkomsten indgår både nuværende explicitte formuebestanddele (fordi de giver et fremtidigt afkast) og øvrige fremtidige indkomster inkl. f. eks. pensionsretigheder. Principielt er det nok mest naturligt at anvende indkomst efter skat (dvs. den kapitaliserede værdi af forbruget samt den efterladte arv).

Ræsonnementet om, at ØD, som ønsket og tilsigtet, bidrager til en jævnere *personlig indkomstfordeling*, er groft skitseret baseret på følgende to forudsætninger: (1) ØD har en effekt på den funktionelle indkomstfordeling i form af en forskydning fra kapital til arbejde. (2) Lønmodtagerne har gennemgående lavere livsindkomster end aktionærer og andre kapitalejere. En ændring i indkomstfordelingen vil således primært være en forskydning fra aktionærer og an-

11. Jfr. de senere års kritik af den neoklassiske fordelingsteori og den såkaldte Cambridge-kontrovers.

dre kapitalejere til lønmodtagere. Indirekte kan der dog også være tale om en forskydning fra andre erhvervsgrupper til fordel for lønmodtagere, eksempelvis fordi finanspolitikken må strammes (højere skatter og / eller lavere offentlige ydelser) for at finansiere en af ØD bevirket tendens til forbrugsudvidelse, eller fordi et gennemført ØD-forslag er baseret på forskellige former for skattemæssige begunstigelser, således som det ofte er foreslået.

Hvad angår den første forudsætning for en mere jævn indkomstfordeling, så er det ikke nødvendigvis tilfældet, at den funktionelle indkomstfordeling ændres ved indførelse af ØD. Specielt betyder det forhold, at det umiddelbart er virksomhederne, som skal betale ØD-bidragene, naturligvis på ingen måde, at det også i sidste instans er ud af virksomhedernes profit, at ØD-bidragene betales. Der vil normalt ske en tilpasning af lønninger, priser m. v., således at en række andre grupper indirekte vil komme til at bidrage til betalingen af ØD-bidragene. En fuldstændig analyse af fordelingsproblemet kræver en generel ligevægtsmodel. I det følgende anlægges en mere partiel synsvinkel, hvor der bl. a. ses bort fra den betydning, de af ØD bevirkede omfordelinger måtte have for ligevægtspriser.

Finansiering af ØD med bidrag, som er *proportionale med lønningerne*, må ifølge neoklassisk fordelingsteori ved uændret beskæftigelsesomfang blive betalt fuldt ud i form af lavere realløn, idet kapitalens grænseproduktivitet må formodes at være uforandret. ØD kommer altså her til at virke som en såkaldt lønskat. Og det kan således hævdes, at de fordelte lønmodtagerne får i retning af andele i en ØD-fond, har de selv betalt for i form af lavere realløn. Det betyder naturligvis ikke nødvendigvis, at ØD-systemet er indrettet således, at værdien af andele i ØD-fonden for den enkelte lønmodtager præcist modsvarer hans egne indbetalte bidrag.

På tilsvarende måde som et lønafhængigt ØD-bidrag betales fuldt ud i form af en reduceret udbetalt realløn, er det en almindelig antagelse, at under tilsvarende neoklassiske forudsætninger vil et *profitafhængigt ØD-bidrag* fuldt ud blive betalt ud af profitten. Hvis f. eks. brøkdelen b af profitten skal indbetales til en ØD-fond, er ræsonnementet, at den beskæftigelse, som maksimerer profitten, før ØD introduceres, også vil maksimere brøkdelen $(1 \div b)$ af profitten, som er den del af profitten, der er tilbage efter betaling af ØD-bidraget¹²). Dette gælder på kort sigt, hvor kapitalindsatsen er konstant. Det gælder også på langt sigt, hvis der ikke ved introduktion af ØD opstår noget incitament til at ændre kapitalindsatsen i forhold til situationen uden ØD¹³).

12. Jfr. f. eks. Brems (1975): »Under overskudsdeling kunne ingen overvæltning finde sted. Lad fondsbidragskvoten være b . Ved at manipulere beskæftigelsen ville arbejdsgiveren nu maksimere brøkdelen $1-b$ af overskuddet. Den samme beskæftigelse, som maksimerer selve overskuddet, vil også maksimere brøkdelen $1-b$ heraf«.

13. Som i al anden litteratur om ØD ses der her bort fra eventuelle ændringer i ligevægtspriser som følge af en af ØD bevirket omfordeling. Specielt ses der bort fra betydningen af eventuelle ændringer i indkomst- og formuefordelingen for forbrugsefterspørgsel og renteniveau.

Det neoklassiske argument herfor er, at nok vil ØD-bidraget reducere det marginale afkast af en ændring i kapitalindsatsen, men der vil ske et tilsvarende fald i renten, således at de marginale rentabilitetsovervejelser ved en ændring i kapitalindsatsen er uforandrede¹⁴).

At et profitaafhængigt ØD-bidrag vil blive betalt fuldt ud af profitten på kort sigt er rigtigt, men ved et så omfattende indgreb, må det naturligt være konsekvenserne på langt sigt, der er mest i focus. Det kan derfor være rimeligt indledningsvis kort at illustrere, hvorfor et neoklassisk ræsonnement om ensartet fald i profitrate og rentefod ikke er holdbart. For enkeltheds skyld vil fuld sikkerhed blive forudsat. Antag at afkastet af en én-periode investering er r^* , og at rentefoden er r . Hvis $r^* = r$ er investor indifferent mellem, om investeringen skal foretages eller ej. Antag nu, at der indføres en ØD-fond finansieret med profitaafhængige bidrag. Ræsonnementet er da, at både r og r^* reduceres med indbetalingsbrøken b , og eftersom $(1-b)r^* = (1-b)r$ er investor stadig indifferent mellem, om investeringen skal foretages eller ej. Dette forudsætter imidlertid, at investeringen finansieres med egenkapital. Antag i stedet, at investeringen finansieres med fremmedkapital, i hvilket tilfælde afkastet efter rente, men før betaling af ØD-bidrag, bliver $(r^* - (1-b)r)$. Af dette overskud skal brøkdelen b betales til ØD-fonden, og overskuddet herefter bliver $[r^*(1-b) - (1-b)^2r] > 0$, dvs. investor er ikke længere indifferent, da investeringen er klart fordelagtig. Hvis forudsætningen om, at renten falder ved indførelse af ØD holder, vil investeringer, der ikke tidligere var fordelagtige, blive fordelagtige ved indførelse af ØD.

Det fremgår klart af det illustrerende eksempel, at det er rentefradragsretten, der spolerer det rendyrkede neoklassiske ræsonnement. Så vidt vides bygger dog alle eksisterende forslag til ØD-fonde finansieret med profitaafhængige bidrag på en forudsætning om, at renteudgifter er fradragsberettigede før ØD-bidraget beregnes som en brøkdel af overskuddet. I øvrigt løser det ikke problemet, om rentefradragsretten elimineres i forbindelse med beregning af ØD-bidraget, idet der så vil opstå andre forvridninger i økonomien som følge af, at en lang række renteindtægter og renteudgifter (uden for virksomheden) ikke berøres af ØD-afgifter. Selv bortset herfra vil det være en forudsætning for, at en fjernelse af rentefradragsretten ved beregning af ØD-bidraget ikke skal have en forvridende effekt på ressourceanvendelsen, at der samtidig indføres adgang til udgiftsføring (umiddelbar afskrivning) af investeringsudgifter. Dette kan vises ved en simpel analogi til virkningerne af en aktieselskabsskat¹⁵).

Det synes således at måtte konstateres, at hvis renten falder ved indførelse af ØD-fonde finansieret med profitaafhængige bidrag, vil dette medføre tendenser

14. Jfr. f. eks. Zeuthen (1975): »I princippet vil et profitaafhængigt ØD-bidrag under tilsvarende neoklassiske forudsætninger fuldt ud blive betalt ud af profitindkomsterne, og renteniveauet vil falde tilsvarende«.

15. Jfr. f. eks. Stiglitz (1976).

til ændrede reale dispositioner, og det kan derfor ikke på forhånd tages for givet, at profitaafhængige ØD-bidrag vil blive betalt fuldt ud af profitten.

Hvis renten ikke falder ved indførelse af ØD, er der imidlertid en redningsplanke for det standpunkt, at et profitaafhængigt ØD-bidrag betales fuldt ud af profitten¹⁶). Et ræsonnement om, at renten er uforandret, og at et profitaafhængigt ØD-bidrag betales fuldt ud af profitten, kan baseres på en analogi til en række nyere bidrag vedrørende virkningerne af en selskabsskat¹⁷). Præcist som det er tilfældet med en selskabsskat, diskriminerer et profitaafhængigt ØD-bidrag mellem finansiering med egenkapital og finansiering med fremmedkapital. Analogien vil ikke blive trukket i detaljer - selv om der er adskillige interessante aspekter eksempelvis med hensyn til innovationsincitament - men vil alene koncentrere sig om nogle få hovedsynspunkter. Endvidere skal der abstraheres fra en række særlige problemer, der opstår under usikkerhed. Hovedargumentationen kan groft skitseres som følger. Så længe summen af ØD-bidrag og aktieselskabsskattesats ikke overstiger den personlige marginale indkomstskattesats, og forudsat at det ønskede forbrug kan finansieres uden for selskabet (eventuelt ved låneoptagelse), vil det være fordelagtigt at lade virksomhedens overskud forblive i virksomheden. I det omfang det eksisterende overskud ikke er tilstrækkeligt til at finansiere nye investeringer, vil det være fordelagtigt at finansiere disse med fremmedkapital, som på grund af selskabsskat og ØD-afgift er billigere end egenkapital fremskaffet ved nymission. Omkostningerne til fremmedkapital vil derfor være virksomhedens marginale kapitalomkostning, eftersom fremmedfinansiering er det marginalt optimale finansieringsinstrument.

Så længe summen af ØD-bidrag og selskabsskattesats ikke overstiger den personlige indkomstskattesats vil det forblive optimalt ikke at fjerne allerede eksisterende egenkapital fra virksomheden. Er der ikke andre investeringsmuligheder, kan overskydende egenkapital investeres i udlån. Uanset om lånefinansiering derfor rent faktisk er det marginale finansieringsinstrument, er lånerenten det marginale afkastkrav, og et profitaafhængigt ØD-bidrag vil fungere som en fast skat (lump sum tax) på afkastet af den eksisterende egenkapital. Virksomhedens gennemsnitlige afkast efter skat og gennemsnitlige kapitalomkostning vil falde, men det marginale afkastkrav, renten, vil være uforandret. Og da lånefinansiering direkte eller indirekte er det relevante sammenligningsgrundlag ved nye investeringer, vil de reale dispositioner også være uforandrede.

Den skitserede økonomi fungerer altså groft taget, som følger. Så længe summen af ØD-bidrag og aktieselskabsskattesats ikke overstiger den personlige indkomstskattesats, betaler det sig ikke at tage egenkapital ud af virksomheden.

16. Der ses stadig bort fra eventuelle virkninger på renten fra ændringer i indkomst- og formuefordelingen og i den samlede opsparingstilbøjelighed.

17. Se f. eks. Stiglitz (1973 og 1976), King (1975) og Flemming (1976). For overvæltningensmuligheder for en ØD-afgift på ren jordrente kan endvidere refereres til Feldstein's (1977) analyse af virkningerne af en skat på jordrente.

Som følge af asymmetrien i den eksisterende skattelovgivning betaler det sig dog på den anden side heller ikke (undtagen i visse specielle tilfælde) at stoppe egenkapital ind i virksomheden. Egenkapitalen bliver herved relativ umobil, og der sker ikke nødvendigvis en udligning af egenkapitalens afkast i forskellige sektorer, specielt ikke mellem aktieselskaber og ikke-aktieselskaber. På den anden side medfører denne manglende mobilitet af egenkapitalen ikke en ineffektivitet i resourceallokeringen, idet lånefinansiering er det marginalt optimale finansieringsinstrument, og en Pareto optimal allokering sikres via lånemarkedet. Det er altså afgørende for den skitserede økonomis effektivitet, at lånemarkedet er et fuldkomment marked. Virksomhedernes egenkapital vil være en passiv variabel, som bestemmes af afkastet af den eksisterende egenkapital, som det er fordelagtigt at henlægge fremfor at udbetale den til aktionærerne, samt af mængden af nye investeringsprojekter og disses rentabilitet¹⁸).

Nye aktieselskaber kan det skattemæssigt være fordelagtigt at oprette, hvis der foreligger en idé, en innovation eller lign., som har en kapitaliseret værdi, der overstiger de nødvendige investeringer. I så fald kan den samlede beskatning tænkes at blive lavere ved et aktieselskab end ved et personligt selskab. Fordelene ved at oprette et aktieselskab reduceres naturligvis ved et profitaafhængigt ØD-bidrag, som skal betales fuldt ud af profitten. Indirekte betyder dette mindre incitament til dannelse af aktieselskaber også en reduktion af det økonomiske incitament til innovationer, udvikling af nye patenter o. lign.¹⁹).

Diskussionen, af hvem der egentlig betaler profitaafhængig ØD-bidrag, har været lang. En række af de fremførte ræsonnementer har dog mere almen værdi. Diskussionen kan summeres op, som følger. Der findes to mulige udgangspunkter for at diskutere overvæltningsproblematikken i relation til profitaafhængige ØD-bidrag. Man kan forudsætte, at virksomhedens gennemsnitlige kapitalomkostninger - defineret som et passende vejet gennemsnit af omkostningerne til egenkapital og omkostningerne til fremmedkapital - også er et udtryk for de marginale kapitalomkostninger og derfor er afgørende for de reale dispositioner. I så fald sker der givetvis en ændring i virksomhedens afkastkrav og reale

18. Forudsætningerne bag hele det skitserede ræsonnement er naturligvis ret så restriktive. På den anden side er ræsonnementet dog konsistent med optimal adfærd. At lånerenten er den marginale kapitalomkostning understøttes endvidere også af det forhold, at nymissioner rent faktisk anvendes meget lidt som finansieringskilde. Banker har hidtil udgjort en undtagelse, men det skyldes givetvis banklovgivningens særlige krav, hvilket også ses af det forhold, at den nylige liberalisering af kravet til egenkapitalfinansiering øjeblikkelig medførte en overgang til betydelig lånefinansiering (konvertible fordringer, ansvarlig fremmedkapital m.v.). På den anden side bør det dog også pointeres, at ræsonnementet ikke kan forklare det forhold, at de fleste større aktieselskaber rent faktisk udbetaler en del af overskuddet som dividende. For at forklare dette fænomen kræves en supplerende teoridannelse, f.eks. teorien om dividendens informationsværdi.

19. For god ondens skyld skal det gentages, at der abstraheres fra usikkerhed og en række andre særlige faktorer af betydning for dannelse af aktieselskaber, herunder muligheden for begrænset ansvar. Det forudgående er altså alene en partiel analyse af sammenhængen mellem skatteregler og rentabilitet, samt implikationerne heraf for virksomhedens finansierings- og investeringsovervejelser.

dispositioner ved indførelse af profitaafhængige ØD-bidrag, og der er ingen grund til at forvente, at sådanne bidrag fuldt ud skulle blive betalt ud af profitten²⁰).

Alternativt kan man argumentere, at ved de eksisterende institutionelle forhold vil fremmedkapitalfinansiering altid være det relevante sammenligningsgrundlag ved en rentabilitetsvurdering af marginale investeringsprojekter. I så fald forekommer det rimeligt at antage, at renten vil være uforandret, samt at profitaafhængige ØD-bidrag ikke vil have nogen marginal effekt. Følgelig vil de reale dispositioner være uforandrede og profitaafhængige ØD-bidrag vil virke som en fast skat (lump-sum tax) på afkastet af den eksisterende egenkapital²¹).

Derimod er det ikke konsistent at forudsætte, både at renten falder svarende til ØD-bidraget, og at ØD-bidraget betales fuldt ud af profitten. Disse to antagelser er klart i strid med hinanden. Bemærk endvidere, at hvis profitaafhængige ØD-bidrag betales fuldt ud af profitten, og renten er uforandret, således som det følger fra den ene af de to skitserede teorier, vil dette for fremmedkapitalens vedkommende eliminere den risiko for kapitalflugt til udlandet, som har været tilagt stor betydning i litteraturen om profitaafhængige ØD-bidrag. Derimod er der ved indførelse af profitaafhængige ØD-bidrag et øget incitament til at bevæge egenkapitalen til udlandet i det omfang, man herved kan undgå ØD-afgiften.

Den forudgående diskussion har været med udgangspunkt i aktieselskabsformen. Hovedårsagen hertil er de veldefinerede institutionelle forhold, som gør diskussionen mere præcis. Lignende forhold gør sig dog gældende for personlige selskaber. Her kræves imidlertid først en præcis definition af det overskudsbegreb, der skal være udgangspunkt for beregningen af profitaafhængige ØD-bidrag. Da de principielle problemer er de samme som for et aktieselskab, skal vi dog ikke gå nærmere ind på konsekvenserne af profitaafhængige ØD-bidrag for personlige selskaber. Kun skal det lige pointeres, at profitaafhængige ØD-bidrag virker som en skærpelse af beskattningen af afkast af egenkapital placeret i virksomhed, hvorfor det vil være fordelagtigt at trække egenkapitalen ud af virksomheden og erstatte den med fremmedkapital. Den personlige formue kan så i stedet placeres i udlån, f. eks. obligationer eller endog udlån til egen virksomhed. Det er umiddelbart indlysende, at man ved profitaafhængige ØD-bidrag for personlige selskaber vil komme til at stå overfor særdeles kompli-

20. Denne model for virksomhedens afkastkrav ved nye investeringer svarer til Modigliani og Millers model både i forbindelse med deres oprindelige analyse uden hensyntagen til skat og i deres senere skattekorrektion (jfr. Modigliani og Miller 1958 og 1961). Stort set samme model anvendes af Dale Jorgensen i hans forskellige økonometriske analyser af investeringsaktiviteten og genfindes i Harbergers (1962) klassiske diskussion af overvæltningsproblemet for en selskabsskat.

21. Og som en skat på innovationer, opfindelser o. lign., da det kan være økonomisk fordelagtigt at udnytte disse ved hjælp af aktieselskabsformen.

cerede praktiske problemer, da egenkapitalen her ikke har samme immobilitet, som det var tilfældet for egenkapitalen i aktieselskaber²²).

I det forudgående har betydningen af ØD for den funktionelle indkomstfordeling været drøftet. En af forudsætningerne for, at ØD skulle medføre en jævner fordeling af de personlige livsindkomster, er, at den funktionelle indkomstfordeling påvirkes. En anden præmis for en jævner fordeling af de personlige livsindkomster er, at *aktionærer gennemgående er mere velstående end lønmodtagere*. Denne forudsætning er muligvis plausibel, omend den ikke er særlig veldokumenteret. Bl. a. må det iagttages, at lønmodtagernes livsindkomster ofte indeholder betydelige pensionstilsagn og desuden gennemgående er karakteriseret af en mindre risiko end afkastet af en erhvervsmæssig kapitalinvestering. Desuden holdes betydelige aktiemængder af institutionelle investorer og er således indirekte spredt mellem mange investorer, uden at det i øvrigt er særlig veloplyst, hvordan denne spredning er relateret til den personlige fordeling af livsindkomster. Dertil kommer to andre principielle problemer. For det første kan man ikke adskille lønmodtagere og kapitalister i to separate grupper. Tværtimod er betydelige aktiemængder direkte eller indirekte ejet af personer, der har deres overvejende indtægt som lønmodtager. Og på den anden side har aktionærer og andre virksomhedsejere ofte ved siden af kapitalafkastet en lønmodtagerindkomst. Hvis man tager fra kapitalisterne og giver til lønmodtagerne, er det derfor ofte de samme personer, der både mister og vinder, når den funktionelle indkomstfordeling ændres. Dertil kommer det forhold, at det, som i alle andre tilfælde, hvor der skal opstilles samfundsmæssige præferencefunktioner, principielt er vanskeligt at sammenligne to forskellige indkomstfordelinger. Der findes givetvis særdeles fattige aktionærer, og på den anden side findes der lønmodtagere med særdeles høje indkomster. En omfordeling fra kapital til arbejde kan derfor aldrig betyde en entydig jævner indkomstfordeling. Tværtimod kan det udmærket tænkes, at hvis indkomstfordelingens jævnhed måles med eksempelvis en Lorenzkurve, så vil Lorenzkurverne før og efter indførelse af en ØD-ordning skære hinanden, således at der ikke er tale om absolut dominans. Og selv om Lorenzkurverne ikke skulle skære hinanden, betyder dette naturligvis ikke nødvendigvis, at indkomstfordelingen på individniveau er blevet mere jævn. Der kan stadig være dårligt stillede, der er blevet endnu dårligere stillet og bedre stillede, der er blevet endnu bedre stillet.

Dertil kommer, som tidligere drøftet, at enhver omfordeling, der påvirker ressourcernes marginale afkast, ikke alene omfordeler afkastet af de eksisterende ressourcer, men også påvirker ressourcernes allokering, hvorfor en fordelingsmæssig gevinst altid må afvejes med eventuelle produktionsmæssige tab.

Selv om en væsentlig del af ØD-litteraturen beskæftiger sig med (det ønsk-

22. I mangt og meget minder en del af disse problemer om de problemer, man ved fjernelse af rentefradragsretten for personlig gæld vil komme til at stå overfor, når man for selvstændige næringsdrivende skal sondre mellem personlig og erhvervsmæssig gæld.

værdige i) omfordeling fra aktionærer til lønmodtagere, er det måske værd at pointere, at der kun i meget få tilfælde argumenteres med, at aktionærer historisk har haft store indtægter. Rent faktisk her *afkastet af aktieinvesteringer* været af en relativ moderat størrelsesorden. En undersøgelse af 37 af de mest omsatte børsnoterede aktier viser et gennemsnitligt årligt afkast på 10,8% i perioden 1950-1975. Hvis perioden underopdeles i 5-års perioder, varierer det gennemsnitlige årlige afkast mellem 15,6% i den bedste 5-års periode og 7,2% i den dårligste 5-års periode.

I betragtning af det begrænsede afkast, der historisk set har været tale om for aktieinvesteringer, er det for så vidt forbavsende, at det tillægges så stor vægt, at lønmodtagerne får andel i virksomhedens kapitaltilvækst, og at de nuværende aktionærers afkast begrænses tilsvarende²³). Grunden til at det anses for ønskværdigt at reducere aktionærernes formue og indtjening, som det sker ved en omfordelende ØD-ordning, skal formentlig ikke så meget søges i troen på unormalt store kapitalafkast ved erhvervsmæssige investeringer, som i det forhold, at ØD-problematikken ofte betragtes i specielle situationer og sammenhænge, hvor lønmodtagerne forekommer i særlig grad at bidrage til virksomhedens indtjening og kapitaltilvækst. Det kan være ved produktivitsforbedringer og tekniske fremskridt eller ved løntilbageholdenhed, tilfælde hvor det af mange anses for urimeligt, om hele gevinsten skal tilfalde kapitalejerne.

Produktivitsgevinster vil give sig udslag i øget kapitalafkast og / eller lønstigninger. Et af argumenterne for, at produktivitsgevinster umiddelbart (indtil de måtte blive elimineret) skal tilfalde kapitalen, er, at det unormalt høje kapitalafkast vil tiltrække mere kapital til branchen, hvorved kapitalafkastet konkurreres ned og tenderer mod at blive det samme i alle brancher²⁴)²⁵).

Dette argument er dog ikke i sig selv tilstrækkelig, idet det også ville være rentabelt for nye virksomheder at starte i branchen, selv om produktivitsgevinster - midlertidigt - bliver udbetalt i form af højere lønninger. Dette kræver alene, at nye virksomheder kun skal betale normallønninger. Ligeledes kunne man tænke sig, at såkaldte arbejderstyrede virksomheder blev attraheret af høje lønninger. Selv om en hensigtsmæssig langtidstilpasning således principielt kan opnås, uanset om produktivitsgevinsten midlertidigt udbetales i form af højere lønninger, kræver ekspansionen af de eksisterende virksomheder og tilgangen af nye virksomheder dog en betydelig større nedadgående lønfleksibili-

23. Undertiden bliver det fremført, at de nuværende ejere ikke rammes, da det kun er det fremtidige afkast, der beskæres.

24. Ved produktivitsgevinster tænkes her på gevinster fra produktivitsforbedringer, der er særlig store og går ud over den generelle produktivitsudvikling i samfundet. Arbejdskraftens aflønning stiger naturligvis i almindelighed ved forøgelser af dens grænseproduktivitet.

25. Argumentet kan føres endnu videre, idet forudsigelige muligheder for produktivitsforbedringer kan tiltrække kapital inden disse forbedringer er indtruffet. I så fald opnår kapitalen ikke et overnormalt afkast, men alene det forventede normalt afkast, når produktivitsforbedringen - som forventet - indtræffer. Offentliggørelse af information, der giver anledning til forventninger om produktivitsforbedringer, vil dog give sig udslag i kapitalgevinster.

tet, end man i almindelighed associerer med arbejdsmarkedet. Desuden vil »den for høje prisfastsættelse« for arbejdskraft på kort sigt bevirke en underbeskæftigelse af arbejdskraft i forhold til andre produktionsfaktorer, og den samlede ressourceudnyttelse vil ikke være optimal. Udbetalingen af store produktivetsgevinster i form af højere lønninger vil derfor på kort sigt medføre ineffektivitet i ressourceudnyttelsen, herunder især en uhensigtsmæssig lille anvendelse af arbejdskraft i de pågældende virksomheder, men hindrer ikke nødvendigvis, at der på langt sigt sker en samfundsmæssig optimal udnyttelse af ressourcerne. I så fald vil informationssignalet i forbindelse med kapitalallokeringen ikke alene være det hidtidige kapitalafkast, men også om der alt andet lige betales høje lønninger.

Problemstillingen er noget anderledes ved *løntilbageholdenhed* for herved at forbedre konkurrenceevnen overfor udlandet og stimulere beskæftigelsen. Formålet er her helt klart at forøge profitten, således at eksisterende virksomheder får et forøget incitament til at ekspandere, og nye virksomheder finder det tilstrækkeligt profitabelt at påbegynde en aktivitet. Dette formål vil mere eller mindre blive tabt på gulvet, hvis løntilbageholdenheden skal kompenseres i form af en ØD-ordning, uanset om der er tale om lønafhængige eller profitaafhængige ØD-bidrag. Hvis en omfordeling anses for ønskelig, må man derfor gå ad andre veje, eksempelvis anvende den offentlige skatte- og subsidiepolitik.

Omfordelingsproblemet vedrører imidlertid ikke alene fordelingen på arbejde og kapital, eller omfordelingen fra aktionær til lønmodtager, men er også et spørgsmål om en indbyrdes omfordeling mellem forskellige lønmodtagergrupper, således at de relative lønforskelte udlignes. Dette betegnes normalt som *den solidariske lønpolitik*. Problemet formuleres her på den måde, at en øget løntilbageholdenhed for de højest aflønnede ikke vil forøge de lavest lønnedes indkomster, men i stedet vil forøge virksomhedernes profitter. Et væsentligt formål med ØD i denne sammenhæng bliver derfor, at denne profitforøgelse ikke skal tilfalde virksomhederne, men i stedet skal tilfalde lønmodtagerklassen. For at en ØD-ordning skal virke omfordelende mellem lønmodtagerne indbyrdes, bør den naturligvis ikke indrettes således, at andele i fonde finansieret med lønafhængige ØD-bidrag fordeles i forhold til den enkelte lønmodtagers ØD-indbetalinger. I stedet må der være tale om eksempelvis en ligelig fordeling mellem lønmodtagerne af profitaafhængige ØD-indbetalinger, eller lønafhængige ØD-indbetalinger må fordeles mellem lønmodtagerne på en anden måde end efter størrelsen af de enkelte lønmodtagers ØD-indbetalinger. Dette sidste kræver, at en ØD-ordning er tvungen eller skattemæssigt begunstiget, idet de højest aflønnede ellers ved en sådan reduktion af deres realløn vil foretrække at søge beskæftigelse uden ØD-ordninger. En frivillig ordning vil derfor teoretisk set

ikke have nogen ligevægt, idet de bedst aflønnede altid vil opnå en økonomisk fordel ved at søge ud af ØD-ordningen²⁶).

De fordelingsmæssige fordele for visse grupper ved en ØD-ordning afhænger ikke alene af ændringerne i den relative fordeling, men også af ØD's konsekvenser for den samlede produktion. Såfremt en ØD-ordning ikke er baseret på rent lønafhængige indbetalinger, er det mest sandsynlige resultat formentlig, at der i større eller mindre grad vil blive tale om ændringer i relative priser og forskellige forvridende effekter på ressourceudnyttelsen, således at det samlede produktionsresultat ved et givet forbrug af produktionsressourcer herved reduceres. Dette vil reducere fordelene for de af økonomisk demokrati begunstigede grupper, og de betalende grupper vil blive ramt tilsvarende hårdere. Disse effekter kan dog tænkes opvejet, hvis der i et ØD-system er indeholdt incitamenter til produktivitetsforbedringer. Om dette er tilfældet, er en af de ting, der skal drøftes i det følgende afsnit om indflydelse.

4. Indflydelse

Den følgende fremstilling har alene til hensigt at forsøge at etablere en generel og strukturerende oversigt over indflydelsesproblematikken. De to spørgsmål, der mest umiddelbart rejser sig, er (1) hvordan får lønmodtagerfonde indflydelse?, og (2) hvad skal denne indflydelse anvendes til? Indledningsvis skal det derfor forsøges skitseret, hvilke former for indflydelse lønmodtagerfonde må forventes at ville opnå. Dernæst drøftes det måske nok så interessante problem, hvad den skitserede indflydelse skal anvendes til. Diskussionen af anvendelsen af indflydelsen vil først beskæftige sig med, hvordan de *mål*, der ligger til grund for virksomhedsdrift, kan tænkes at blive påvirket. Dernæst drøftes det, hvorvidt *informationsgrundlaget* for de dispositioner, der skal træffes, ændres. Og endelig drøftes det, hvorledes *realiseringen* af de tilsigtede mål må forventes at ville blive påvirket. En sådan opdeling kan naturligvis ikke altid fungere helt skarpt. Eksempelvis vil mål-diskussionen beskæftige sig med målene med virksomhedsdrift på et relativt abstrakt plan, men realiseringen af forskellige handlinger for at opnå de tilsigtede mål vil i vidt omfang bestå i formulering og realisering af delmål på et lavere niveau. Det er derfor i betydelig grad en arbitrær sontring, hvilke problemstillinger, der henføres til drøftelsen af mål, og hvilke problemstillinger, der henføres til drøftelsen af realiseringsproblematikken.

Hvis det antages, at de dannede fonde hovedsagelig placerer deres kapital i aktier, er den mest direkte form for indflydelse erhvervelse af stemmeret på generalforsamlingen. Det må i denne forbindelse påpeges, at det ved stor spredning af aktierne ofte kun er nødvendig med en relativ mindre aktiepost for at få betydelig indflydelse. På den anden side kan den enkelte akties stemmeret

26. Jfr. i øvrigt Akerlofs (1970) behandling af ligevægtsproblemet for brugtbilsmarkedet.

være begrænset på forskellig måde. Dels kan det være tilfældet, at de aktier, der omsættes frit, har væsentlig mindre stemmeret, end de øvrige ikke frit omsættelige aktier. Dels har en række selskaber en maksimumgrænse for, hvor stor en stemmepost en enkelt aktionær må udøve. Der er dog alt i alt næppe tvivl om, at med den store spredning i aktiebesiddelse, som karakteriserer de fleste danske børsnoterede selskaber, vil aktive fonde efterhånden få stor indflydelse. Det gælder ikke mindst, fordi de andre aktionærer, som har store aktieposter, i mange tilfælde vil være institutionelle investorer, som ofte af forskellige grunde ikke udnytter deres stemmeindflydelse. Hermed vil de øvrige store aktionærers indflydelse blive endnu større.

Store aktionærers indflydelse vil normalt blive yderligere styrket gennem opnåelse af bestyrelsesposter. Den indflydelse, der opnås her igennem, er dels af mere uformel art og dels stærkt afhængig af de valgte personers personlighed. I almindelighed må det vel forventes, at bestyrelsesmedlemmer udset af lønmodtagerfonde opnår yderligere styrke gennem en påregnelig opbakning af virksomhedens lønmodtagergrupper, ligesom det i denne forbindelse må forventes, at de i et vist omfang vil samarbejde med bestyrelsesmedlemmer udset af arbejdstagerne i den enkelte virksomhed. Det kan vel desuden også påregnes, at bestyrelsesrepræsentanter udset af lønmodtagerfonde i et vist omfang vil samarbejde med arbejdstagernes faglige organisationer, specielt L. O. og de herunder hørende fagforbund²⁷).

Samtidig med at tilknytningen til lønmodtagerne i den enkelte virksomhed og til disses faglige organisationer styrker indflydelsen for bestyrelsesrepræsentanter udset af lønmodtagerfonde, medfører den også helt naturligt en begrænsning i deres frie stillingtagen²⁸). Modsat virker det dog, specielt ved en ØD-ordning med få centrale fonde, at de pågældende personer ofte vil have et bredt kontaktnet. Den pågældende lønmodtagerfond vil ofte være repræsenteret i en række forskellige virksomheders bestyrelser. Dette skaber ikke alene et bredt informationsgrundlag, men bidrager formentlig også til anlæggelse af videre perspektiver ved stillingtagen til konkrete dispositioner²⁹).

I det følgende skal det drøftes, hvorledes en forøget lønmodtagerindflydelse må forventes at ville udmønte sig³⁰).

27. Graden af samarbejde og solidaritet mellem på den ene side bestyrelsesrepræsentanter udset af lønmodtagerfonde og på den anden side lønmodtagerne i den enkelte virksomhed og lønmodtagernes faglige organisationer, må naturligvis forventes at ville afhænge af den konkrete udformning af økonomisk demokrati, herunder specielt om der er tale om få centrale eller mange decentrale fonde.

28. Tilsvarende begrænsninger bestemt af forholdet til andre interessegrupper gælder naturligvis som regel også for en række af de øvrige bestyrelsesmedlemmer.

29. Jfr. f. eks. den senere diskussion af eksterne effekter.

30. Det er muligt, at dele af argumentationen i den efterfølgende diskussion af, hvorledes lønmodtagernes nyrhvervede indflydelse kan tænkes at udmønte sig, forekommer »presset til sit yderste«. Hele diskussionen af indflydelsesproblematikken skal dog ses på baggrund af, at til trods for den alt afgørende rolle lønmodtagerindflydelsen tildeles i den løbende debat om økonomisk demokrati og i det meste af litteraturen om økonomisk demokrati, findes der i den hjemlige litteratur om økonomisk demokrati så godt som intet om de mere konkrete konsekvenser af en øget lønmodtagerindflydelse.

4. A. Mål

Måldiskussionen vil først beskæftige sig med, hvad der løseligt udtrykt kan kaldes samfundsmæssige hensyn. Dernæst analyseres lønmodtagernes interesser, først i form af lønmodtagerklassens interesser og dernæst i form af interesserne for lønmodtagerne i den enkelte virksomhed. Endelig drøftes til sidst afvejningen mellem kortfristede og langfristede mål.

4. A. 1. Samfundsmæssige hensyn

Det er velkendt, at manglende opfyldelse af forudsætningerne for den neoklassiske ligevægtsmodel kan medføre forskellige former for misallokeringer. De bristede forudsætninger kan skyldes forskellige former for eksterne effekter, idet der kan være afhængighed både på produktionssiden og i præferencefunktionerne. Videre kan der være tale om kollektive goder («public goods»), hvor den enes forbrug ikke behøver at reducere de øvrige konsumenters forbrug. Eller konveksitetsforudsætningerne er eventuelt ikke opfyldt, eksempelvis på grund af faste omkostninger i forbindelse med produktionen. Spørgsmålet er derfor, om en øget lønmodtagerindflydelse i form af fondsdannelser kan bidrage til en bedre allokering i sådanne tilfælde af mislykkede markeder («market failures»).

Misallokeringer medfører forskellige former for velfærdstab. Producers en vare af en enkelt producent, vil de med denne vares produktion forbundne velfærdstab normalt overvejende skulle bæres af andre end producenten. Netop herfor vil dispositionerne ikke blive velfærdsmæssigt optimale. Eksempelvis vil eksterne effekter ikke blive internaliserede.

Spredning af ejendomsbesiddelse kan imidlertid medføre, at velfærdstabene i højere grad vil blive fordelt (mere ligeligt) mellem de samme personer, som profitten tilfalder. Dette kan tænkes at øge muligheden for en samfundsmæssigt mere korrekt afvejning af de samlede fordele og ulemper ved en given disposition. Profitmaksimering vil stadig ikke være det velfærdsmæssigt korrekte beslutningskriterium, men ejerne kan tænkes at være enige (et langt stykke ad vejen) om en fra gevinstmaksimering afvigende beslutning³¹).

Hidtil her problemstillingen været formuleret generelt som et tilfælde med misallokering og velfærdstab på grund af, at prissystemet ikke fungerer tilstrækkelig godt. Sådanne problemer er antagelig langt mere udbredte end almindeligt antaget. I det følgende skal det forsøges at konkretisere problemstillingen lidt mere i form af nogle eksempler. Som det første eksempel skal anvendes *valg af kvalitetsniveau*. Dårlig kvalitet medfører mindre behovstilfreds-

31. Eksempelvis gælder det, at hvis man i et fuldkomment og komplet marked har identiske individer med identiske initialformuer, så vil alle forbrugere i en ligevægtssituation eje en lige stor andel af alle virksomheder. Og trods tilstedeværelsen af eksterne effekter i f. eks. produktionen, må det forventes, at disse forbrugere som virksomhedsejere vil være enige om den optimale politik, som desuden vil afvige fra gevinstmaksimering. Der synes god grund til at forvente, at samme konklusion gælder under væsentligt svagere forudsætninger.

stillelse end god kvalitet. Dette forhold betyder naturligvis ikke i sig selv en ineffektivitet i ressourceudnyttelsen. I en fuldkommen neoklassisk ligevægtsmodel vil forbrugerne få den kvalitet, som de pris og omkostninger taget i betragtning ønsker. Den højere kvalitet vil blive udbudt, hvis der er forbrugere, der er villige til at betale den hertil svarende højere pris. Den neoklassiske model forudsætter imidlertid, at forbrugerne har fuldkommen information. Denne forudsætning er åbenbar i strid med de faktiske forhold³²), hvor forbrugerne i almindelighed i manglen på fuldkommen information må forlade sig på forskellige former for indikatorvariable. Eksempelvis kan det tænkes, at *prisen* anvendes som indikatorvariabel, således at høj pris associeres med god kvalitet³³). Det er umiddelbart indlysende, at en sådan konsumentadfærd rejser en række problemer i forbindelse med selve eksistensen af en ligevægtssituation samt med hensyn til antallet af eventuelle ligevægtssituationer og stabiliteten af disse ligevægte, ligesom der også må ske en afklaring af, hvilken form for producentadfærd en sådan forbrugeradfærd inducerer³⁴). En særlig rolle under ufuldkommen information spiller *repetitive købsprocesser*, hvor forbrugerne fra tidligere køb har høstet en erfaring vedrørende kvalitetsforhold, som udgør en del af informationsgrundlaget ved kommende køb. Modsat den neoklassiske model med fuldkommen information og fuldkommen konkurrence er det altså her ikke ligegyldigt, om man køber den ene eller den anden producents vare. Det er naturligvis også her, man skal søge en del af forklaringen på eksistensen af såkaldte mærkevarer. En anden form for information ligger i selve det forhold, at man *vil købe eller sælge*. Den der efterspørger en eller anden form for forsikring, må alt andet lige antages at udgøre en større risiko end befolkningen i almindelighed («Adverse self-selection»), og den, der udbyder sin bil til salg, må alt andet lige antages at have en bil af ringere kvalitet, end det er gennemsnittet for den pågældende model og årgang og ved andre ens konstaterbare forhold³⁵).

Det problem, der rejser sig under ufuldkommen information, er, at hvis der hos producenten er omkostninger forbundet med at demonstrere den bedre kvalitet, eller det tager tid og / eller koster penge for forbrugeren at verificere kvaliteten, vil der opstå en tendens til, at den dårligere kvalitet konkurrerer den bedre kvalitet ud (Greshams lov). Derved vil der ske en forringelse af velfærd i forhold til en situation med fuldkommen information.

32. For den som har svært ved at forestille sig, at der kan være større problemer ved at vurdere kvaliteten af en service kan det måske være en hjælp at forestille sig selv siddende i tandlægestolen hørende på »-6, -4, -1, +3, --«, opfulgt af snurrende lyde fra et bor og indstopning af diverse materialer.

33. En rigoristisk udvikling af denne antagelse for værdipapirer er teorierne om effektive kapitalmarkeder.

34. Jfr. f. eks. Akerlof's (1970) diskussion af nogle af disse problemer.

35. Bl. a. herfor bliver motivet til at sælge en væsentlig faktor. Sælges en bil på grund af et forestående udlandsophold, må oplysning herom betragtes som et gunstigt informationssignal.

Hvis ejerkredsen udvides, kan man forestille sig en fra et samfundsmæssigt synspunkt mere hensigtsmæssig virksomhedspolitik, eftersom ejerne nu som konsumenter også er med til at bære det eventuelle velfærdstab, der fremkommer ved misallokering af ressourcer. Ejerne må derfor forventes at være indstillet på - og via deres bestyrelsesrepræsentation, stemmeret m. v. at ville medvirke til - en samfundsmæssigt mere hensigtsmæssig afvejning af samlede fordele og ulemper. Man skal dog være forsigtig ved denne type af ræsonnementer. Problemets løsning er ikke bare, at nogle virksomheder inden for branchen producerer (mere af) den bedre kvalitet. Omkostningerne ved at informere er reelle og vil stadig bestå efter dannelsen af lønmodtagerfonde, og tages disse omkostninger i betragtning, vil det ikke være optimalt blot at udbyde mere af god kvalitet eller at udbyde en bedre kvalitet. Den dårlige kvalitet vil stadig konkurrere den gode kvalitet ud, eller informationsomkostningerne vil være højere end forbrugerne (i deres kombinerede rolle som ejere og forbrugere) vil være villige til at betale. Snarere synes en hensigtsmæssig (second-best) fremgangsmåde at være eksempelvis ophør af produktionen af den dårlige kvalitet samt undladelse af informationsomkostninger. Taberne ved denne »velfærdsforbedring« vil naturligvis være de forbrugere, der rent faktisk foretrækker de dårligere kvaliteter til de lavere priser³⁶).

Selv om det i den illustrerede sammenhæng er tænkbart med allokeringsmæssige fordele ved dannelse af lønmodtagerfonde, må det dog påpeges, at tilsvarende fordele vil være et resultat af en almindelig spredning af ejendomsrettigheder (andele i residualafkast), eksempelvis ved at virksomhederne har mange og stærkt diversificerede ejere. Fordelene må desuden ofte forventes at blive endnu større, hvis ejerkredsen udvides til også at omfatte andre samfundsgrupper end lønmodtagerne, f. eks. pensionister, hjemmegående husmødre og selvstændige næringsdrivende.

Desuden kan de påpegede mulige positive konsekvenser af lønmodtagerfonde også opnås ved andre fremgangsmåder, som muligvis ud fra en helhedsbetragtning kan vise sig at være endnu mere hensigtsmæssige. Eksempelvis kan det offentlige fastsætte minimumsgrænser for kvalitetsniveauet³⁷). Man kan også tænke sig, at der er omkostningsmæssige stordriftsfordele ved i stedet at satse på en offentlig forbrugervejledning, således at de nødvendige omkostninger til at orientere om kvalitetsforskelle afholdes af det offentlige³⁸). Det vil imidlertid

36. Priserne er lavere såvel på grund af de lavere produktionsomkostninger som på grund af det manglende behov for at afholde informationsomkostninger vedrørende kvalitetsniveauet.

37. De, som rent faktisk ønsker den lavere kvalitet, vil her stadig blive tabere. En af de åbenbare analogier i denne sammenhæng er til professioner. F. eks. medfører minimumskrav til tandlægeuddannelse, at en række personer udelukkes fra markedet og derved får forringet deres tadmæssige sundhedstilstand. Ligeledes medfører sikkerhedsmæssige minimumskrav i forbindelse med lufttransport, at der er potentielle lufttransportbrugere, der udelukkes fra markedet.

38. Dette er for så vidt meget naturligt også af den grund, at information er et kollektivt gode, og derfor naturligt - omend ikke nødvendigvis - produceres af den offentlige sektor.

føre for vidt at komme nærmere ind på disse problemområder. Det væsentlige i denne sammenhæng er at konstatere, at der ved indførelse af økonomisk demokrati kan tænkes at opstå visse allokeringsforbedringer i form af en bedre afvejning mellem interne profithensyn og eksterne fordele og ulemper i tilfælde, hvor en sådan afvejning som følge af mislykkede markeder ikke løses samfundsmæssigt optimalt af prissystemet.

En række andre tilsvarende eksempler kunne anføres. Eksempelvis opstår der lignende problemer ved markedsmekanismens løsning af produktdifferentieringsproblemet, hvis der er faste omkostninger forbundet med udviklingen af hver produktvariant³⁹). Ligeledes gør lignende forhold sig gældende ved *eksterne effekter i forbindelse med produktionen*. Vi skal indskrænke os til kort at skitsere den sidste problemstilling. Antag, at der er tale om den sædvanlige eksternalitetssituation, hvor størrelsen af produktionen i en virksomhed influerer på omkostningerne i andre virksomheder, eksempelvis i form af besparelser, hvis der er tale om en faldende brancheomkostningsfunktion. Det er velkendt, at samfundsmæssigt set vil profitmaksimerende virksomheder i så fald producere for lidt. For diversificerede lønmodtagerfonde vedkommende, som for andre diversificerede investorer, vil de eksterne effekter imidlertid være interne effekter, hvis de også har aktier i de andre virksomheder i branchen. Selv om gevinstmaksimering naturligvis stadig ikke vil være samfundsmæssigt optimal, vil der kunne eksistere en fra gevinstmaksimering afvigende politik, som lønmodtagerfonde og andre diversificerede investorer i samstemmighed vil foretrække⁴⁰). Lønmodtagerfonde kan således i fællesskab med andre diversificerede investorer bidrage til at reducere de velfærdstab, der fremkommer på grund af eksterne effekter i produktionen. Samtidigt må det naturligvis skyndsomt tilføjes, at der findes andre tænkbare fremgangsmåder til reducere eller eliminering af sådanne eksternaliteter⁴¹).

39. Jfr. diskussionen af dette problem i almindelighed hos Spence (1976).

40. Samstemmighed om en optimal politik kræver naturligvis, at substitutionsforholdet mellem fordele og ulemper er det samme for alle ejere, dvs. at hver ejer har samme relative andel både af den pågældende virksomhed og af de virksomheder, hvis omkostninger påvirkes af de eksterne effekter. Selv om disse krav ikke er opfyldt, kan der dog godt opstå enstemmighed om en politikforbedring (i forhold til en gevinstmaksimerende politik). Endvidere kan det noteres, at selv om det ikke er optimalt at maksimere den enkelte virksomheds gevinst, vil det, under visse forudsætninger og ved givne priser, være samfundsmæssigt optimalt at maksimere hele branchens gevinst.

41. Ved eksterne effekter som f.eks. luftforurening og støjproblemer stiller problemet sig lidt anderledes. Her er nærmest tale om en symmetri til det klassiske eksternalitetstilfælde, hvor en enkelt producent indtjener profitten, og de eksterne effekter rammer mange andre. I disse tilfælde rammer de eksterne effekter en relativ begrænset gruppe af borgere (boende omkring produktionsaktiviteten), medens profitten ved stor spredning af ejendomsrettighederne tilfalder mange forskellige. Det er derfor ikke i det store flertal af ejeres interesse at undgå de eksterne effekter. En ideal model ved eksterne effekter ville kræve, at ejergruppen og eksternalitetsgruppe (forbrugere, andre producenter, eller de som rammes af forurening og støj) er nogenlunde sammenfaldende og, løseligt udtrykt, at hvert medlem marginalt har nogenlunde samme andel i eksternalitet og profit.

Et andet beslægtet problem opstår i en *arbejdsløshedssituation*. Hvis alternativet er uproduktiv ledighed, vil arbejdskraftens alternativomkostninger være nul. Imidlertid vil lønmodtagere i en profitmaksimerende virksomhed blive afskediget, hvis værdien af deres grænseprodukt er mindre end lønnen. Muligvis er der ikke megen grund til at forvente, at virksomhederne vil reagere så forfærdelig meget anderledes, fordi der oprettes lønmodtagerfonde. Dog burde der kunne tænkes en vis effekt fra det forhold, at der nu i stedet skal betales arbejdsløshedsunderstøttelse, og at denne arbejdsløshedsunderstøttelse i al væsentlighed skal betales af de samme personer, som opnår en forøget profit ved den pågældende afskedigelse. Problemstillingen kompliceres imidlertid af en række forhold, herunder lønsystemets stivhed i nedadgående retning, sammenhængen mellem arbejdsløshed og lønstigning (Phillips-kurven), indvirkninger på arbejdskraftens mobilitet samt afvejningen af kortfristet optimal adfærd med løsningen af langfristede tilpasningsproblemer⁴²). Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på dette komplicerede samspil, og vi skal derfor indskrænke os til at påpege, at det forhold, at omkostningerne ved alternativ ledighed i et væsentligt omfang skal bæres af de samme personer, som opnår virksomhedens forøgede profit, kan spille en rolle for virksomhedernes dispositioner i en økonomi domineret af lønmodtagerfonde og med stor spredning af aktiebesiddelse. Økonomisk demokrati kan således kompensere for de ulemper og misallokeringer, som forårsages af lønningernes manglende fleksibilitet i nedadgående retning eller de andre faktorer, der måtte forklare eksistensen af arbejdsløshed. Som langtidsfænomen er det dog naturligvis ensbetydende med et velfærdstab at beskæftige arbejdskraft med en grænseproduktværdi, der er lavere end lønnen, hvis grænseproduktets værdi er højere i andre anvendelser (omend muligvis stadig lavere end lønnen), eller hvis oprettelse af nye arbejdspladser med større værdi af arbejdernes produktion herved hindres⁴³).

Argumentationen i det forudgående om, at dannelse af lønmodtagerfonde eventuelt kan have en positiv effekt på den samfundsmæssige allokering af resourcer, har hele tiden været baseret på ejernes interesser. Ejerne udøver normalt deres indflydelse på generalforsamlingen og via den på denne valgte bestyrelse. Den daglige ledelse varetages derimod normalt af en eller flere ansatte di-

42. I det rendyrkede tilfælde uden sådanne komplicerende faktorer vil det være optimalt aldrig at afskedige arbejdskraft (hvis alternativet er arbejdsløshed), da arbejdskraftens grænseprodukt altid har en vis positiv værdi. Men det svarer jo blot til det forhold, at i den sædvanlige neoklassiske ligevægtsmodel vil der aldrig være arbejdsløshed.

43. I øvrigt må det formodes, at kombinationen af arbejdsløshed og stive lønninger bevirker en tendens til underinvestering i det interne arbejdsmiljø. Dvs. at de ansatte ville foretrække lavere løn og bedre arbejdsforhold. Dette forhold vil næppe ændres af lønmodtagerfonde, medmindre disse bliver meget decentrale og kommer til at svare til noget i retning af en lønmodtagerfond for hver virksomhed, således at de ansatte får afgørende indflydelse på deres egen virksomhed. Misforholdet opstår endvidere ikke, fordi markedsmekanismen i sig selv ikke fungerer, men fordi organisationerne griber ind i markedsmekanismen. Disse indgreb sker formentlig ud fra den betragtning, at de velfærdstab, sådanne indgreb medfører på nogle områder, vil blive mere end opvejet af velfærdsgevinster på andre områder.

rektører. Det er et almindeligt argument i tiden, at der sker en større og større adskillelse mellem ejere og ledelse, samt at det er ledelsen og dennes teknokrater, som har den afgørende indflydelse. Der er imidlertid intet i den forudgående argumentation, der går på ledelsens incitament til at træffe beslutninger bedre i overensstemmelse med samfundsmæssige hensyn. Hvis ledelsens indtjening og overlevelsesmuligheder afhænger af virksomhedens indtjening, vil ledelsen tværtimod have et incitament til ikke at handle samfundsmæssigt optimalt. Hvis ledelsen har afgørende indflydelse, er det derfor af central betydning, hvorledes ledelsens ansættelseskontrakt og belønningssystem udformes.

Det kan måske også være relevant afslutningsvis at pointere et par væsentlige aspekter ved den tidligere argumentation. Drejer det sig om eksterne effekter, som rammer forbrugerne, er det væsentligt, at der er mange ejere, således at ejergruppen og forbrugergruppen er nogenlunde sammenfaldende. Drejer det sig om eksterne effekter, som rammer andre producenter, er det væsentligt, at hver enkelt ejer er diversificeret i et tilstrækkeligt omfang, således at de eksterne effekter opfanges. Derimod er det intet krav, at der er mange ejere. En lønmodtagerfonds eventuelle fordele er derfor i det ene tilfælde baseret på, at den har mange medlemmer, medens det afgørende i det andet tilfælde er en forudsætning om, at fonden har diversificeret sine investeringer⁴⁴).

4. A. 2. Lønmodtagernes interesser

Set ud fra lønmodtagerklassens synsvinkel synes to væsentlige formål at være, (1) at den samlede produktion bliver størst mulig, og (2) at lønmodtagerklassen får den størst mulige andel af denne produktion⁴⁵). Hvad angår det sidste problem, så opnås den største omfordeling givetvis, hvis lønmodtagerfonde skabt som led i økonomisk demokrati finansieres ved hjælp af profitaafhængige

44. For god ordens skyld skal det pointeres, at hele den forudgående diskussion af eksterne effekter m. v. naturligvis er af tentativ karakter. Der er ikke tale om nogen egentlig rigoristisk analyse, og de fremførte synspunkter skal derfor i et vist omfang opfattes som begrundede forslag til tænkbare hypoteser, hvor udviklingen af mere præciserede udsagn om betingelser for velfærdsforbedringer m. v. kræver en betydelig mere præciseret model.

45. Det er et for tiden udbredt synspunkt, at produktionsvæksten bør reduceres. De fleste af de argumenter, der anføres mod væksten, synes dog i virkeligheden ikke at være rettet mod det ønskelige i økonomisk vækst, men snarere at være en kritik af den måde produktionsværdien opgøres på. Målet synes derfor ikke så meget at være en reduktion af den økonomiske vækst som en mere korrekt opgørelse af den samfundsmæssige produktion, hvori naturligvis må indgå en hensyntagen til forskellige samfundsmæssige omkostninger som forurening, støj, miljøproblemer, børnenes sikkerhed og opvækstvilkår, transporttider til og fra arbejde osv. F.eks. indgår transportproduktionen som en del af nationalproduktet. Transporttiden til og fra arbejde betragtes vel derimod af de fleste som en omkostning ved at arbejde og tjene penge). Det er helt givet, at officielle nationalregnskaber o.lign. er endog særdeles mangelfulde ved en sådan samfundsmæssig opgørelse af produktionen. Det er derfor lidt synd, at de problemer, der vitterlig er til stede, har konkretiseret sig som en kritik af den økonomiske vækst i stedet for som en kritik af den måde væksten opgøres på, hvilket synes at være en langt mere frugtbar problemstilling. En bedre opgørelse af den samfundsmæssige produktion vil givetvis også, da det udgør et forbedret informationsgrundlag, få konsekvenser for det offentliges indgreb i resourceallokeringen. For en ordens skyld skal det også pointeres, at når et af lønmodtagerklassens mål antages at være den størst mulige samlede produktion, så forudsætter dette naturligvis, at værdien af fritid indgår i denne produktionsopgørelse.

bidrag. Hvis egenkapital er et marginalt relevant finansieringsinstrument, vil profitafhængige bidrag imidlertid påvirke ressourceallokeringen. Resultatet vil derfor blive en mindre effektiv udnyttelse af de givne ressourcer. Modsat vil lønafhængige bidrag have små omfordelende virkninger på længere sigt, men vil til gengæld heller ikke have uheldige effekter på ressourceallokeringen. Lønmodtagerklassens problem er derfor i væsentlig grad en afvejning mellem omfordelingens størrelse og produktionens størrelse.

For *lønmodtagerne i den enkelte virksomhed* fås en noget afvigende problemstilling. Er det lønmodtagerorganisationerne, der skal have afgørende indflydelse, skal der være få centrale fonde. Skal lønmodtagerne i den enkelte virksomhed derimod have afgørende indflydelse på deres egen virksomhed, skal fondene være stærkt decentraliserede, således at man får noget i retning af en fond for hver virksomhed. Størst mulig indflydelse kræver desuden, at disse fonde overvejende investerer i medlemmernes egen virksomhed. Herved øges lønmodtagernes risiko imidlertid af to grunde. Dels øges risikoen, fordi fondenes porteføljer er stærkt udiversificerede. Desuden øges risikoen, fordi lønmodtagerfondens afkast bliver stærkt korreleret med erhvervsindtægten. Går det virksomheden dårligt, er der risiko både for arbejdsindtægten og afkastet af lønmodtagerkapitalen. Hvad der tabes på karrusellerne sættes til på gyngerne. En central problemstilling for lønmodtagerne i den enkelte virksomhed er derfor afvejningen mellem risiko og indflydelse.

Trods dannelse af lønmodtagerfonde, vil lønmodtagernes langt væsentligste indtægt under normale omstændigheder stadigvæk være arbejdsindtægten. Når der skal foretages en afvejning mellem virksomhedens muligheder på *kort og langt sigt*, er det derfor naturligt, at kortsigtede muligheder prioriteres relativt højt. Dette sker ikke alene af hensyn til arbejdsindtægten, men også af hensyn til fondsbidragene. Hvis fondsbidragene eksempelvis er profitafhængige, er det væsentlige for en lønmodtager, at virksomhedens gevinst er stor i den periode, han er tilknyttet virksomheden, hvorimod det ingen betydning har, hvad gevinsten herefter bliver. Det er derfor helt naturligt, at lønmodtagere ved valget mellem forskellige handlingsalternativer vil foretrække de alternativer, der relativt hurtigt bevirker øget indtjening, medens alternativer med betydelige omkostninger i en lang årrække, inden afkastet begynder at komme, vil være af mindre interesse. Det følger heraf, at i det omfang lønmodtagerne gennem økonomisk demokrati får øget indflydelse, må der forventes at ske en omprioritering af handlingsalternativer, herunder specielt af investeringsplaner. Almindelige aktionærer må derimod forventes i almindelighed at ville anlægge en betydelig mere langsigtet synsvinkel, ikke fordi de er bedre mennesker, eller fordi de har medfødte videre perspektiver, men fordi det svarer til deres belønningsmekanisme. Aktionærerne får øjeblikkelig belønning for en øget indtjening, også selv om den først falder langt ude i fremtiden. Aktionærernes formue er baseret på aktiernes kursværdi, og denne stiger ved forbedrede indtjeningsmuligheder,

også selv om forbedringen ligger langt ude i fremtiden. Fra en samfundsmæssig ressourceallokeringssynsvinkel er aktionærernes belønningsmekanisme bedre, og den vil i et fuldkomment marked uden eksternaliteter o. lign. problemer medføre en Pareto optimal udnyttelse af samfundets ressourcer. Restriktionerne på lønmodtagerfondenes interessehorisont vil derimod normalt medføre en fra en paretosynsvinkel inoptimal udnyttelse af ressourserne⁴⁶).

4. B. Information

Det er en ofte fremført kritik af virksomhederne, at de disponerer forkert. Når efterspørgslen falder, bugner lagrene, og når efterspørgslen stiger, er lagrene tomme og arbejdskraften afskediget. I al væsentlighed er denne kritik naturligvis et udslag af en almindelig menneskelig hang til efterrationaliseringer. Derimod er det vitterlig, at der træffes mange ex post forkerte beslutninger, og det er derfor et relevant spørgsmål i denne sammenhæng, om økonomisk demokrati vil bidrage til at reducere mængden af fejlpositioner og størrelsen af de begåede fejl.

For det første kan man spørge, om virksomhedernes *prognoser* vil blive bedre? Da virksomhederne imidlertid i forvejen har al mulig incitament til at lave de bedst mulige prognoser, omkostningerne til informationsfremskaffelse taget i betragtning, er der næppe grund til at forvente, at der her vil ske større forbedringer. Naturligvis kan det tænkes, at fondenes bestyrelsesrepræsentanter i en virksomhed opnår prognoserelevant insider-information fra deres tilknytning til andre virksomheder og til de faglige organisationer, men det er særdeles tvivlsomt, om de vil have lov at stille denne information til rådighed for den pågældende virksomhed.

Dernæst kan man spørge, om indførelse af økonomisk demokrati vil bidrage til bedre *konsekvensvurderinger*. I det omfang økonomisk demokrati medfører forøget involvering af de ansatte i beslutningsprocessen, er det naturligvis tænkeligt, at denne deltagelse i beslutningsprocessen medfører, at der fremkommer mere information, og at informationsgrundlaget kan gøres mere detaljeret og mindre fordrejet, således at der alt i alt kan foretages en bedre konsekvensvurdering. Sådanne tænkelige fordele synes dog mere at være relateret til industriel demokrati, medens de kun i mindre grad vedrører økonomisk demokrati, dvs. allokeringen af ejendomsrettigheder og kapitalandele.

Alt i alt synes der ikke at være afgørende argumenter til fordel for, at virk-

46. En måde, hvorpå denne uheldige indflydelse på ressourceallokeringen kunne undgås, ville være at knytte fondsbidragene til aktiekurserne i stedet for til den løbende gevinst. Dette svarer til de såkaldte stock-options, som undertiden anvendes som belønningsmekanisme for ledelsen. En anden mulighed ville være at fondenes indflydelse ikke udøves af medlemmerne, men af fondenes ledelse og medlemmernes faglige organisationer, samt at disse handler i »samfundets interesser« og ikke i de nuværende medlemmers interesser. Det vil bl. a. sige, at de maksimerer værdien af virksomhedens langsigtede indtjening, uanset om dette måtte gå ud over de nuværende medlemmers ØD-opsparring.

somhederne vil fungere væsentligt mere fejlfrit, fordi der indføres økonomisk demokrati. Erfaringer fra f. eks. Sverige vedrørende en øget centralstyring af virksomhederne gennem offentlige indgreb og dannelse af statslige virksomheder tyder heller ikke på, at man herved får virksomheder og industrier, der fungerer mere fejlfrit og som bedre og hurtigere tilpasser sig ændrede ydre forhold. Bag ved virksomhedernes fejldisponeringer synes at ligge fundamentale vanskeligheder med hensyn til at prognosticere fremtiden, herunder specielt den fremtidige konjunkturudvikling, og denne prognosevanskelighed vil være den samme, uanset hvorledes ejerandele måtte blive omfordelt ved hjælp af økonomisk demokrati⁴⁷).

Samfundsmæssige fordele kan dog ikke alene opstå ved, at virksomhederne disponerer bedre. Det kunne også tænkes, at den samfundsmæssige udnyttelse af ressourcerne bliver bedre, fordi fondene via deres placeringspolitik bidrager til en bedre *allokering af kapitalen*. Der er dog intet, der tyder på, at fonde systematisk kan foretage særlig gode kapitalplaceringer. Undersøgelser i mange lande af eksisterende fondes placeringspolitik indicerer klart, at disse i almindelighed ikke er i stand til at opnå et større afkast, end hvad der kunne opnås ved en tilfældig sammensætning af en portefølje med samme grad af risiko. Tværtimod synes fondsledelserne i vidt omfang, og til skade for deres medlemmer, at indlade sig på unødigt mange transaktioner i troen på, at de herved kan opnå et overnormalt afkast. Desuden skal de jo også selv have deres gode betaling for at være ledelse.

Forudsat at prisdannelsen på det danske kapitalmarked blot har en nogenlunde rimelig grad af effektivitet, vil lønmodtagerfonde næppe i væsentlig grad bidrage til en forbedret kapitalallokering⁴⁸). Tværtimod synes den afgørende lære, som kan drages af eksisterende undersøgelser af kapitalmarkedet, at være, at hvis fondene agter at handle i deres medlemmers interesse, skal de købe på langt sigt og ikke foretage kortsigtede og spekulative omplaceringer. De skal i det hele taget efter bedste evne søge at modstå deres egne fristelser med hensyn til køb af, hvad de synes er billige værdipapirer, og i stedet koncentrere sig om at minimere administrations- og transaktionsomkostninger⁴⁹). Desuden skal de diversificere mest muligt for herved at reducere den samlede risiko. Øget risiko vil være den omkostning, der skal bæres af medlemmerne, hvis man som følge af ønsket om indflydelse *holder særligt store aktieposter* i nogle selskaber.

47. Der synes at være en umiddelbar analogi til random-walk teorierne for værdipapirers kursudvikling. Som ved konjunkturændringer mener praktikerne også her, at det er muligt at prognosticere kursændringer. Empiriske undersøgelser synes dog at tyde på, at kursændringer i vældig høj grad er »white-noise«, og måske er der lignende problemer ved konjunkturændringer.

48. Hvis samfundet af forskellige årsager ønsker en kapitalstyring, der er forskellig fra den kapitalallokering, der følger af gevinstmaksimering, kan lønmodtagerfonde dog være et instrument for denne kapitalstyring. Det må dog i denne forbindelse påpeges, at det i så fald også bliver lønmodtagerfondenes medlemmer, der betaler prisen for denne gevinstafvigende kapitalstyring.

49. Skattemæssige forhold kan dog være begrundelse for kortfristede omplaceringer.

4. C. Realisering

Det synes næppe muligt at etablere nogen generel teori for sammenhængen mellem økonomisk demokrati og den måde, hvorpå de stillede mål forsøges realiseret. I almindelighed må der vel forventes, at effekterne er færrest og mindst ved centrale fonde, idet fondene her i mange henseender vil fungere som kapitalister blandt alle andre kapitalister. Hvis derimod fondene er mange og decentraler, således at arbejderne i den enkelte virksomhed får afgørende indflydelse på deres egen virksomhed, vil der formentlig fås tendenser i retning af de former for misallokeringer, der er velkendte fra teorierne for arbejderstyrede virksomheder, f.eks. tendenser til underbeskæftigelse af produktionsfaktoren arbejdskraft.

Tilsyneladende er der ingen umiddelbar logisk struktur for beskrivelse af, hvorledes lønmodtagerfonde influerer på virksomhedens drift. Den følgende fremstilling vil blive bygget op omkring følgende struktur: Først betragtes den enkelte virksomhed, og der indledes med en drøftelse af *indsatsen af produktionsfaktorer* og eventuelle ændringer heri. Dernæst drøftes selve *produktions-situationen*, dvs. valget mellem f. eks. samlebåndsproduktion eller andre former for arbejdets tilrettelæggelse, fastsættelse af arbejdstid, fastlæggelse af arbejds-tempoet o.lign. Endelig fokuseres der derefter på *effektiviteten* i produktionen. Afslutningsvis anlægges et lidt bredere perspektiv, idet hele industrien eller branchen sættes i fokus. Diskussionen vil i særlig grad dreje sig om struktur-rationalisering, fusioner, samt forskellige andre former for tilpasning til ændrede ydre forhold.

Hvad angår den *enkelte virksomheds* anvendelse af produktionsfaktorer, kan disse produktionsfaktorer forenklet antages alene at udgøres af realkapital og arbejdskraft, som begge kan variere i kvalitet. Som tilnærmelse fås altså følgende opdeling af *indsatsen af produktionsfaktorer*:

1. Arbejdskraft

a. Antal

b. Kvalitet

2. Realkapital

a. Mængde

b. Kvalitet

Spørgsmålet er således, om der vil være tendenser til ændringer i den relative kombination af produktionsfaktorer. Det er velkendt, at risikoen for, at de ansatte på et eller andet fremtidigt tidspunkt vil forlade virksomheden, medfører en tendens til, at virksomheden samfundsmæssigt set underinvesterer i arbejdskraftens uddannelse. Man kan sige, at uddannelsesinvesteringer fungerer som en eksternalitet, idet afkastet ved skift af arbejdsplads tilfalder en anden virksomhed. Dertil kommer, at det selv her udover kan være vanskeligt for en virksomhed at tilegne sig afkastet af uddannelsesinvesteringer. Er lønningerne fleksible opad, vil den arbejder, der er bibragt en forøget produktivitet gennem uddannelsesinvesteringer, kunne opnå en tilsvarende højere løn ved at flytte til en anden virksomhed. Og følgelig kan han også opnå en højere løn uden at

flytte til en anden virksomhed. Ved fleksible lønninger tenderer afkastet af uddannelsesinvesteringer (forudsat at disse ikke er mere specifikke, end at de også har en anvendelsesværdi udenfor virksomheden) mod at tilfalde den uddannede arbejder. Følgelig er det for så vidt også ham, der burde betale for uddannelsen. Modsat sker der en tilsvarende reduktion af virksomhedens incitament til at foretage uddannelsesinvesteringer. Dette ræsonnement skal dog modificeres for virkningerne af en række institutionelle faktorer. Som nogle af de væsentligste kan nævnes beskatningsreglerne. Virksomhederne kan fradrage uddannelsesomkostninger som en driftsomkostning. De ansatte medarbejdere kan derimod kun fradrage uddannelsesomkostninger, der er nødvendige for at opretholde indtjeningsevnen, hvorimod uddannelsesomkostninger, der forbedrer indtjeningsevnen, ikke er fradragsberettigede.

Uanset hvordan den relative fordeling af uddannelsesinvesteringer er på virksomheden og de pågældende selv, er der imidlertid to tænkelige grunde til, at virksomhedernes uddannelsesinvesteringer måtte blive forøget ved indførelse af økonomisk demokrati. For det første kan der, specielt ved decentraliserede fonde, tænkes skabt en forøget solidaritet mellem arbejderne og virksomheden, således at den gennemsnitlige ansættelsestid i virksomheden forøges. Herved bliver investering i uddannelse naturligvis alt andet lige mere rentabelt⁵⁰). Dernæst er der analogien til den tidligere drøftelse af eksterne effekter. Det må anses for givet, at indførelse af økonomisk demokrati vil medføre en forøget spredning af ejendomsrettigheder til produktionens residualafkast, hvorved uddannelsesinvesteringers eksterne effekter i et forøget omfang vil blive internaliseret af ejergruppen. Herved øges muligheden for, at der kan blive enighed om en samfundsmæssigt set mere hensigtsmæssig uddannelsespolitik i virksomhederne. Eller udtrykt på en anden måde, det bliver relativt billigere at anvende mere kvalificeret arbejdskraft.

Uddannelsesinvesteringer afholdes naturligvis ikke alene af virksomhederne, men også af den offentlige sektor. Det forekommer en rimelig hypotese, at den offentlige uddannelse er mere generel og virksomhedernes uddannelse mere specifik og snæver (erhvervsorienteret). I det omfang det øgede incitament til uddannelsesinvesteringer i virksomhederne resulterer i en substitution af offentlig uddannelse med uddannelse i virksomhederne, sker der altså samtidig en forskydning fra en generel til en mere specifik uddannelse. Allerede i forvejen synes der at være en tydelig tendens til, at virksomhederne og disses organisationer i et stigende omfang overtager en betydelig del af deres medarbejders uddannelse.

Uddannelsesproblematikken har også et andet nært relateret aspekt. Der har i de senere år været en livlig diskussion af formålet med de højere uddannelses-

50. Den gennemsnitlige ansættelsestid i virksomhederne vil muligvis også forøges som følge af, at lønmodtagerfondenes tilknytning til de ansatte og disses organisationer vil gøre det vanskeligere at afskedige arbejdskraft.

institutioner, specielt om det væsentlige formål er at *producere*, således at de, som kommer ud af uddannelsessystemet, er bedre målt i produktionsevne, eller om det væsentlige formål er at *sortere* og informere, således at de, der kommer ud af systemet, måske ikke er så forfærdelig meget bedre i produktiv henseende, men til gengæld har et eller flere informationssignaler knyttet til sig, som bedre udtrykker deres anvendelsesmuligheder og derved bidrager til en bedre samlet allokering af arbejdskraften⁵¹). Det må formodes, at sorteringsfunktionen er af størst betydning for mindre virksomheder. Disse har sværere ved selv at afholde søgeomkostninger, bl. a. fordi der som oftest vil være betydelige stor-driftsfordele i søgefunktionen, og desuden vil de have sværere ved at finde alternative anvendelsesmuligheder for personer, hvis egenskaber ikke helt svarer til de forventede. Store virksomheder vil derimod i et betydeligt omfang kunne omplacere folk efter ansættelsen, hvis deres egenskaber ikke helt svarer til de forventede. Dvs. sorteringsfunktionen kan i vidt omfang foregå internt i virksomheden. Hvis derfor økonomisk demokrati, som det senere skal argumenteres er tænkeligt, medfører en tendens til større økonomiske enheder, vil det medføre, at behovet for, at de offentlige uddannelsesinstitutioner varetager en sortering-funktion, bliver tilsvarende mindre. Det vil derfor være hensigtsmæssigt for den offentlige uddannelse at lægge større vægt på bibringelse af produktive egenskaber og mindre på at sortere og informere.

Hvad angår anvendelsen af *realkapital*, er det svært at finde faste holdepunkter for større ændringer, ud over hvad der tidligere er omtalt. Anvendelsen af realkapital er bestemt af almindelige rentabilitetsovervejelser, og langt den væsentligste effekt synes at være det tidligere påpegede forhold, at i det omfang indførelse af økonomisk demokrati påvirker disse marginale rentabilitetsovervejelser, vil ressourceallokeringen påvirkes. Ved f. eks. profitaafhængige bidragsbetalinger vil dette være tilfældet, hvis marginale investeringsprojekter giver et overnormalt afkast ud over rentefoden, eller hvis egenkapital er et marginalt relevant finansieringsinstrument.

Selve *produktionssituationen* kan naturligvis også tænkes at blive påvirket af en indførelse af økonomisk demokrati. Ved decentrale lønmodtagerfonde med en betydelig indflydelse på de enkelte virksomheder vil disse i stigende grad komme til at fungere som såkaldte arbejderstyrede virksomheder. I det omfang fonden opnår tilstrækkelig indflydelse vil arbejderne således få indflydelse på arbejdets tilrettelæggelse, arbejdstider (muligheder for deltidsbeskæftigelse), arbejdstempoet, etc. Naturligvis er arbejderstyrede virksomheder som alle andre virksomheder underkastet kravene om effektivitet, konkurrencedygtighed og kapitalafkast, men ønskede fordele på de nævnte områder vil kunne opnås ved at reducere de ansattes indtjening. I virkeligheden udspringer kravene til effektivitet, konkurrencedygtighed osv. ikke af den kapitalistiske markedsmode alene,

51. Jfr. Arrow (1973) og Stiglitz (1975).

men opstår ved at denne konkurrencemodell konfronteres med minimumslønninger⁵²). Kun ved at bryde disse minimumslønninger kan en forøget frihed opnås på andre områder. Det er tænkeligt, at mulighederne herfor efterhånden vil blive forøget ved mange decentrale fonde. Man kunne også forestille sig, at der ville ske en vis specialisering mellem virksomhederne, således at visse virksomheder f. eks. betaler mindre lønninger, men til gengæld kan tilbyde et væsentligt bedre arbejdsmiljø. Det må dog påpeges, at en sådan udvikling strider klart mod de faglige organisationers ønsker om ensartede aftalevilkår.

Et hyppigt argument for at økonomisk demokrati virker *produktivitetsfremmende* er, at de ansatte får andel i deres eget merprodukt. Selv om argumentet ikke helt kan afvises, skal man nok tildele det en ret så begrænset vægt. Hvis en virksomhed har 1000 ansatte, vil den enkelte arbejder således maksimalt - forudsat at kapitalisterne slet ikke får noget - få 1/1000 af den merværdi, han skaber ved at anstrenge sig ekstra eller på anden måde. Dette er trods alt nok en relativt begrænset spore for den enkelte til at være mere produktiv. Derimod er det tænkeligt, at effektiviteten vil påvirkes af de tidligere drøftede incitamenter til ændringer i produktionsfaktorindsatsen. En positiv effekt er i så fald det forøgede incitament til uddannelsesinvesteringer, medens en negativ effekt opstår i det omfang ØD-bidrag virker som en marginal skat i forbindelse med anvendelse af egenkapital. Herudover kan tænkes forskellige organisatoriske og psykologiske effekter. Om noget sådant har stor betydning, er svært at vurdere. Her er vi ovre i grænselandet til industriel demokrati. Økonomisk demokrati vedrører primært allokeringen af ejendomsrettigheder, hvorimod den enkeltes medindflydelse på sin egen arbejdsplads hører under industriel demokrati. Hvis der er betydelige organisatoriske og psykologiske konsekvenser, vil de formentlig opstå i forbindelse med indførelse af industriel demokrati. Som diskussionen i det forudgående har vist, er det dog altid svært helt konsekvent at sondre mellem økonomisk demokrati og industriel demokrati.

Afslutningsvis skal vi kort tage et lidt videre perspektiv op ved i stedet for den enkelte virksomhed at fokusere på hele *industrien* eller branchen. Hovedindholdet i det følgende er en påpegning af forskellige faktorer, som kan tænkes at bidrage til øget stordrift i forbindelse med indførelse af økonomisk demokrati. For det første medfører decentrale fonde, hvor de ansatte i den enkelte virksomhed får afgørende indflydelse på produktionsbeslutninger i deres egen virksomhed, forskellige tendenser til misallokeringer, således som det er demonstreret i en omfattende litteratur om arbejderstyrede virksomheder. Disse misallokeringer medfører alt andet lige, at der vil være økonomiske fordele ved at slå virksomhederne sammen til større enheder. Det kan således siges, at der fås centraliseringstendenser både ved centrale og ved decentrale fonde. Ved

52. I virkeligheden er der tale om optimering under restriktioner. Og optimaliteten af den samfundsøkonomiske allokering bliver følgelig også en optimalitet under hensyntagen til restriktioner (constrained efficiency).

centrale fonde sker centraliseringen umiddelbart på fondsniveau. Ved decentrale fonde opstår centraliseringsincitamenterne på virksomhedsniveau.

Centrale lønmodtagerfonde må imidlertid også forventes at ville medføre forstærkede tendenser til strukturrationaliseringer og virksomhedssammenslutninger. Udover af ydre pres synes fusioner og strukturrationaliseringer ofte at være initieret og fremhjulpet af personer eller institutioner med en bred virksomhedskontaktflade. Det kan være en Wallenberg, der sidder i mange bestyrelser og har nær kontakt med mange andre personer, der sidder i andre bestyrelser. Eller det kan være en bank, som har adgang til information vedrørende mange virksomheder, og som derfor ser kombinations- og rationaliseringsmuligheder, som den enkelte virksomhed ikke selv ser. I mangt og meget kan centrale fonde tænkes at virke på samme måde, forudsat at ledelserne har det fornødne perspektiv og engagement, og forudsat at de samtidig er i stand til at frigøre sig fra hensyntagen til eventuelle modvirkende interesser og interessegrupper. Specielt er lønmodtagerfondenes ledelser naturligvis afhængig af lønmodtagerne, og det kan være vanskeligt at overbevise disse om perspektiverne i fusioner og strukturrationaliseringer, eftersom de forventelige gode konsekvenser for samfundet som helhed på længere sigt ofte på kort sigt vil være en beskæftigelsesmæssig ugunstig udvikling for de nuværende ansatte⁵³).

Et andet økonomisk incitament til stordrift vil være den forøgede administrative byrde for virksomhederne, som indførelse af økonomisk demokrati vil medføre. Eftersom der i denne sammenhæng må formodes at være betydelige stordriftsfordele, må de mindre virksomheder formodes at blive ramt relativt hårdest. I det hele taget vil fondenes indflydelse formodentlig opleves stærkest af mindre selvstændigt næringsdrivende, forudsat at disse også er omfattet af ordningen. De, som i første omgang rammes ved indførelse af økonomisk demokrati, er ejerne og ikke ledelsen. I større virksomheder er der en betydelig grad af adskillelse mellem ejerne og den professionelle ledelse. For ledelsen vil lønmodtagerfonde i vidt omfang blot være en ny ejergruppe blandt alle andre ejergrupper. For mindre virksomheders vedkommende er ejere og ledelse derimod som oftest sammenfaldende.

53. Herudover vil strukturrationaliseringer og fusioner ofte medføre en øget monopolisering. Den herved bevirkede mindre konkurrence kan være uheldig set fra et forbrugersynspunkt. Ved en betydelig spredning af ejendomsrettigheder som følge af økonomisk demokrati er konsekvenserne af en øget monopolisering dog ikke alene, at lønmodtagerne rammes som forbrugere af monopolprisfastsættelsen. De får også som medejere af virksomheden andel i den herved skabte mergevinst. Situationen synes således trods alt at være bedre end den typiske lærebogsdiskussion af monopoltilfældet.

5. Konklusion

Vi skal her kort prøve at trække nogle af de centrale problemstillinger lidt skarpere op, end det er sket i det forudgående. De måske også noget mere kritiske formuleringer tilsigter at pointere, at der stadig er betydelige uløste problemer.

Hvad angår *kapitaltilførslen*, så synes det væsentligste aspekt at være en forøgelse af den samfundsmæssige opsparring. Der er derfor behov for en dokumentation af, at økonomisk demokrati vil forøge den samfundsmæssige opsparring, samt af at en opsparingsforøgelse er ønskelig. I øvrigt er de centrale problemstillinger i forbindelse med kapitaltilførselsproblematikken mere eller mindre ensbetydende med at betragte økonomisk demokrati som et finanspolitisk instrument, og der er derfor behov for en analyse af økonomisk demokrati's egenskaber som finanspolitisk instrument sammenlignet med andre finanspolitiske midler, som f. eks. forskellige former for beskatning. Hvis f. eks. essensen af en konkret form for økonomisk demokrati er en tvangsopsparing blandt lønmodtagerne, hvad er da begrundelsen for og retfærdiggørelsen af denne tvangsopsparing?

Hvad angår de *fordelingsmæssige konsekvenser*, er der behov for yderligere dokumentation vedrørende de grundlæggende præmisser. De gælder både den eksplicitte præmis, at der vil ske visse ændringer i forholdet mellem afkastet af kapital og afkastet af arbejde, og den implicitte præmis at ejerne gennemgående er mere velstående end lønmodtagerne. Alt i alt er det stadig ganske uklart, hvorledes indførelse af økonomisk demokrati vil påvirke den personlige fordeling af livsindkomster. Enhver gevinst for nogle samfundsgrupper er i det store og hele ensbetydende med et tilsvarende tab for de øvrige samfundsgrupper, da intet kommer ud af intet. Udover ønskerne om, at nogle skal have mere, er der derfor også behov for begrundelser for og retfærdiggørelse af, at andre skal have mindre. Endvidere er det ved analyse af fordelingsproblemerne afgørende at få klarlagt, om omfordelingen i givet fald skal og vil ske ved »konfiskation« af dele af nogle gruppers formueværdier, som så i stedet (én gang for alle) tildeles andre grupper, eller om der i stedet skal ske en løbende omfordeling i forbindelse med den fremtidige indtjening. Det første skurrer formentlig mest i ørerne på de fleste, men medfører samfundsmæssigt set den bedste udnyttelse af ressourcerne. I sidste tilfælde må det forventes, at marginale rentabilitetsovervejelser vil blive påvirket, således at resultatet vil blive en mindre effektiv udnyttelse af samfundets ressourcer.

Hvis de faglige organisationer skal have afgørende *indflydelse* i bestemte virksomheder, vil det kræve få centrale fonde med relativt udiversificerede porteføljer. Etableringen af centrale fonde vil imidlertid tendere mod at eliminere det decentrale og pluralistiske samfund. Udiversificerede porteføljer medfører desuden et velfærdstab, da lønmodtagerne kommer til at bære en større risiko end nødvendigt. Der er intet, der tyder på, at indførelse af økonomisk demo-

krati i væsentlig grad vil bidrage til, at virksomhederne vil træffe bedre beslutninger. Der er endnu mindre, der tyder på, at fondene via deres kapitalplaceringer vil bidrage til en samfundsmæssigt set bedre kapitalallokering. En række tænkelige organisatoriske og psykologiske effekter i virksomhederne synes mere relateret til industriel demokrati end til økonomisk demokrati.

Hvis man skulle forsøge at opsummere hovedindtrykket fra læsning af store dele af den hjemlige litteratur om økonomisk demokrati, må det - lidt skarpt formuleret - nærmest være noget i retning af følgende. Der lægges megen vægt på diskussionen af mål. Der lægges meget lidt vægt på at forsøge at dokumentere sammenhængen mellem de tilsigtede mål og de foreslåede midler. Der lægges endnu mindre vægt på at vurdere, om indførelse af økonomisk demokrati har konsekvenser og bieffekter, der er forskellige fra de tilsigtede mål. Endvidere forekommer diskussionen i en betydelig grad at være postulerende og formuleret i generelle og uoperationelle termer, så man ikke helt konkret ved, hvad der egentlig menes. Hvad menes der f. eks. helt præcist med den stadig igen kommende formulering, at lønmodtagerne skal have andel i virksomhedernes kapitaltilvækst? Og hvad menes der mere konkret med, at økonomisk demokrati skal forøge virksomhedernes kapitaltilførsel; skal kapital tilføres virksomhederne uden at disse efterspørger den, eller er det renten, der skal falde, så kapitalen bliver billigere? For alle parter skyld forekommer det væsentligt, at den offentlige debat mindst muligt bliver mystificeret af værdiladede ord, så man ikke glemmer at beskæftige sig med de mere kontante realiteter. Desuden forekommer det væsentligt, at man i højere grad lægger vægt på at analysere sammenhængen mellem de tilsigtede mål og de foreslåede midler, samt seriøst forsøger at vurdere de bieffekter, der vil opstå i forbindelse med indførelse af økonomisk demokrati.

Uklarheden vedrører i øvrigt det helt fundamentale forhold, om økonomisk demokrati overvejende skal betragtes som et mål, eller om det overvejende skal betragtes som et middel. Et *middel* er noget, som bevirker visse fordele, dvs. afkaster noget. Et *mål* er noget ønskværdigt, altså noget som koster noget, medmindre der skulle være tale om et såkaldt frit gode. Et middel er noget, som kan være brugbart og egnet i en vanskelig situation til løsning af nogle påtrængende problemer. Et mål er noget, som normalt realiseres i gode tider, hvor man mener at have råd til at gøre det bedre for sig selv. Essensen af hele den forudgående drøftelse er vel nærmest, at økonomisk demokrati i højere grad er et mål end et middel.

Litteraturoversigt

- Akerlof, Georg A. 1970. »The Market for »Lemons«: Quality Uncertainty and the Market Mechanism«. *The Quarterly Journal of Economics*.
- Alchian, A. og H. Demsetz. 1972. »Produktion, Information Costs and Economic Organization«. *American Economic Review*, årg 62 nr. 5.
- Arrow, K. 1973. »Higher Education as a Filter«. *Journal of Public Economics*, nr. 3.
- Bhatia, K. B. 1972. »Capital Gains and the Aggregate Consumption Function«. *American Economic Review*, årg. 62.
- Brems, Hans. 1975. »An Investment Wage and a Wage Earners' Investment Fund under Steady-State Growth«. *The Swedish Journal of Economics*.
- Brems, Hans. 1975. »Økonomisk Demokrati«. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, nr. 2.
- Coase, R. H. 1937. »The Nature of the Firm«. *Economica*.
- Feldstein, Martin. 1977. »The Surprising Incidence of a Tax on Pure Rent: A New Answer to an Old Question«. *Journal of Political Economy*, nr. 2.
- Flemming, J. S. 1976. »A Reappraisal of the Corporate Income Tax«. *Journal of Public Economics*.
- Harberger, A. 1962. »The Incidence of the Corporation Income Tax«. *Journal of Political Economy*, årg. 70.
- King, Mervyn A. 1975. »Taxation, Corporate Financial Policy, and the Cost of Capital. A Comment«. *Journal of Public Economics*.
- Meidner, Rudolf i samarbejde med Anna Hedborg og Gunnar Fond. 1975. »Löntagerfonder«. Nacka.
- Modigliani, F. og M. H. Miller. 1958. »The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment«. *American Economic Review*, årg. 48.
- Modigliani, F. og M. H. Miller. 1963. »Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction«. *American Economic Review*, årg. 53.
- Spence, Michael. 1976. »Product Selection, Fixed Cost, and Monopolistic Competition. *Review of Economics Studies*.
- Stiglitz, Joseph E. 1973. »Taxation, Corporate Financial Policy, and the Cost of Capital«. *Journal of Public Economics*.
- Stiglitz, Joseph E. 1975. »The Theory of »Screenings«, Education and the Distribution of Income«. *American Economic Review*, årg 65 nr. 3.
- Stiglitz, Joseph E. 1976. »The Corporation Tax«. *Journal of Public Economics*.
- Zeuthen, Hans E. 1975. »Økonomiske konsekvenser af ØD«. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, nr. 1.

Klassekamp og sociallovgivning

Tredie artikel: *Om måling af klassernes styrke*

(Definition af magt, begrebsafgrænsning og magtindikatorer)

Iver Hornemann Møller

I denne artikel defineres en befolkningsklassens magt, og der diskuteres i hvilket omfang, det er muligt at måle, hvor stor en magt en bestemt befolkningsklasse, arbejderklassen, har i forhold til de øvrige befolkningsklasser. Tre indikatorer for arbejderklassens styrke udvælges, nemlig: 1) Ændringer i pengelønnen og reallønnen. 2) Antallet af arbejdsstandsninger og 3) Organisationsprocenten blandt arbejdere inden for håndværk og industri. Det vises, at der kan rejses væsentlige såvel begrebsmæssige som udmålingstekniske indsigelser overfor alle tre udtryk. Det konkluderes, at det for en vurdering af arbejderklassens magt er nødvendigt ikke alene til stadighed at sammenholde de tre indikatorer, men også at foretage en selvstændig måling af indikatorer for de øvrige klassers styrke, ikke mindst de forskellige kapitalfraktioners og småborgerskabets. Den endelige bestemmelse af arbejderklassens magt kan kun ske i forhold til de øvrige befolkningsklassers.

Nærværende artikel er den tredje i en række af artikler fra undersøgelsen: **KLASSEKAMP OG SOCIALLOVGIVNING**. I den første artikel (Økonomi og Politik nr. 4, 1977) formuleres undersøgelsens hovedhypotese om en årsagssammenhæng mellem de forskellige befolkningsklassers indbyrdes styrkeforhold i de forskellige historiske epoker og omfang og indhold af den samtidige sociallovgivning. I den anden artikel (Økonomi og Politik nr. 1, 1978) beskrives størrelsen af de forskellige befolkningsklasser i Danmark fra omkring 1800 og frem til i dag.

1. DEFINITION AF MAGT. KAN MAGT MÅLES?

Jeg har valgt at give undersøgelsen hovedtitlen: **KLASSEKAMP OG SOCIALLOVGIVNING**, fordi det summarisk udtrykt er hovedformålet at finde frem til hvilke forbindelser, der er mellem disse to. Mere specifikt kan det siges, at det er meningen at foretage en historisk undersøgelse af mulige årsagsforbindelser mellem på den ene side omfanget og indholdet af udvalgte og centrale dele af den danske sociallovgivning, især på sygdomsområdet, vedrørende ulykkesforsikringen og vedrørende arbejdsløshedsforsikringen og på den anden side det indbyrdes styrkeforhold mellem befolkningsklasserne. Undersøgelsen vil omfatte perioden fra omkring 1850 og frem til i dag¹).

En sådan undersøgelse nødvendiggør en selvstændig måling / registrering både af udviklingen i de tre socialforsikringslove og af klassernes indbyrdes

1. En nærmere redegørelse for undersøgelsens problemstilling og begrebsramme er givet i den første artikel (se Økonomi og Politik nr. 4, 1977). Da jeg skrev den første artikel var det iøvrigt tanken at begrænse mig til lovgivningen på sygdomsområdet (jfr. nævnte artikel side 379-380). Senere har jeg imidlertid fået kræfter til at udvide undersøgelsens empiriske grundlag til også at omfatte de to andre socialforsikringslove, ulykkesforsikringsloven og arbejdsløshedsloven.

styrke. I nærværende artikel vil jeg alene beskæftige mig med klassernes styrke. Den historiske udvikling i omfang og indhold af de tre lovområder vil blive udskudt til en senere artikel.

Undersøgelsens problemstilling peger på Poulantzas' magtbegreb som det mest frugtbare. Han definerer magt som »the capacity of a social class to realise its specific objective interests« (1973). Og hans magebegreb tager sigte på anvendelse i et klassesdelt samfund, hvor klassekampen udkæmpes på såvel det økonomiske niveau (f.eks. mellem fagforeninger og arbejdsgiverforeninger, i form af fric strejker, lock-out'er og fysiske blokader), på det politiske niveau (f.eks. mellem de politiske partier, i kampen om besættelse af ledende positioner i statsapparaterne og i kampen om indholdet af administrationens beslutninger) som på det ideologiske niveau (f.eks. omkring massemediernes programmer, uddannelsesinstitutionernes undervisningsplaner og ansættelse af undervisere).

Paulantzas' magtbegreb vedrører magt på samfunds niveau. Men der er også magtbegreber knyttet til andre niveauer: Eksempelvis til dyader (f.eks. hos Thibaut og Kelly, 1954); til andre interpersonelle relationer (f.eks. hos Tannenbaum, 1968) og til organisationsniveauet (f.eks. i Astongruppens arbejder, se *Administrative Science Quarterly* fra 1963 og fremefter).

Fælles for alle fire typer magtbegreber er, at de forudsætter en relation mellem dem, som har magt og dem, som magten udøves over. Magt udgør altså en relation og er ikke en egenskab, som er knyttet til en person, en gruppe personer, en organisation eller en befolkningsklasse. Magt er et mangedimensionalt begreb, og der er trods en enorm litteratur herom²), fortsat stor uenighed om dets begrebsmæssige indhold. En væsentlig del af forklaringen på den manglende enighed skyldes, som påpeget af blandt andre Lukes (1974), forskellige politiske ståsteder. Men det er dog ikke hele forklaringen. »Power in itself is a rather elusive phenomenon«, siger marxisterne Westergaard og Resler (1975), og de føjer til: »Its effects are tangible. But power as such is something of an abstraction. It certainly cannot be measured in the way, for example, that the distribution of wealth can be measured«. Også blandt borgerlige samfundsforskere er der tvivl om magtbegrebets frugtbarhed. James G. March udtalte således i en diskussion i 1972, at magtbegrebet forekom ham så komplekst, at man måske nok helt turde undgå det³).

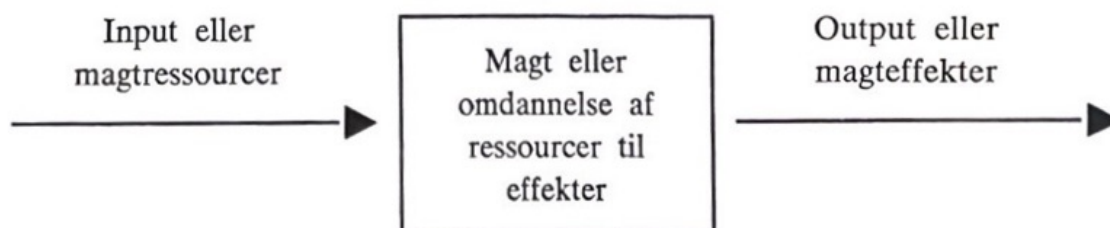
Disse indsigelser mod magtbegrebet er affødt af det forhold, at magten som sådan ikke lader sig måle objektivt (men nok subjektivt som f.eks. hos Tannenbaum, op.cit.). Det, som kan målet objektivt, er enten resultater (effekter) af

2. Se oversigter og diskussioner hos f.eks. Cartwright (1965), Bell m.fl. 1969), Poulantzas (1973), Lukes (1974), Abell (1975) og Hernes (1976).

3. Et synspunkt som han i øvrigt fremsatte allerede i 1966 i David Easton (ed.): *Varieties of Political Theory*, hvor han konkluderer: »On the whole, however, power is a disappointing concept. It gives us surprisingly little purchase in reasonable models of social choice«.

magten eller magtens basis (ressourcer). Fra målinger af effekter af magten og af magtressourcer drager vi herefter konklusioner om (indikatorer for) selve magten. Lad os illustrere det med nedenstående figur over sammenhængen mellem input, transformation af input og output. Figuren er hentet fra systemteorien.

Figur 1. Magt, ressourcer og effekter

I systemteorien benyttes figuren blandt andet til at illustrere hvordan en produktionsvirksomhed ved input af arbejdskraft og kapital transformerer disse til et output af varer. Men figuren kan også bruges f.eks. på en fagforening. For dennes vedkommende vil input blandt andet bestå i tilgang af medlemmer, organisationsprocenter og strejkefondenes størrelse og output i den af fagforeningen skabte stigning i pengelønningerne og forbedring af arbejdsforhold i øvrigt.

Da begrebet magt »is something of an abstraction«, som ikke i sig selv kan måles objektivt, må vi nøjes med at måle magtressourcer og effekter og konkludere, at f.eks. øgede magtressourcer og forbedrede effekter er *indikatorer* for stigende magt⁴). Om en befolkningsklasses magt så rent faktisk er stigende eller faldende kan først endelig fastlægges i relation til indikatorer for de øvrige befolkningsklassers magt, jfr. nedenfor.

At det ved objektive målinger er resultater af magten og magtens ressourcer, der benyttes som udtryk for magten, må ikke forveksles med det forhold, at selve magtudøvelsen langt fra altid er synlig. Særlig Bachrach og Baratz (1970), har fremhævet den »usynlige« magtudøvelse som »a decision that results in suppression or thwarting of a latent or manifest challenge to the values of interests of the decision-maker«. En stor del af den »usynlige« magtudøvelse finder sted gennem, hvad Bachrach og Baratz kalder *mondecisions*, som er »means by which demands for change in the existing allocation of benefits and privileges in the community can be suffocated before they are even voiced; or kept covert; or killed before they gain acces to the relevant decisionmaking area«.

4. Der er vel egentlig ikke noget særligt bemærkelsesværdigt i dette. I århundreder har fysikerne og den øvrige menneskehed måttet klare sig med at måle effekterne af tyngdeloven uden nogensinde at »se« selve loven.

»Usynlig« magtudøvelse har som en af sine vigtigste konsekvenser for vor undersøgelse, at magten ikke bør udtrykkes alene ved en enkelt indikator for magt, som jo i kortere eller længere perioder kunne være »usynlig«, men at flere indikatorer om hver af de befolkningsklasser, hvis indbyrdes styrkeforhold, der søges bestemt, samtidig bør indgå i *magtbestemmelsen*.

2. DET ANVENDTE MAGTBEGREBS NÆRMERE INDHOLD

Uanset de indsigelser der kan rettes mod magtbegrebet, synes det dog uomgængeligt nødvendigt at benytte det, når vi som her har stillet os den opgave at undersøge sammenhængen mellem befolkningsklassernes styrke og indholdet og omfanget af de tre socialforsikringslove. Vi skal derfor se nærmere på, hvordan Poulantzas conceptualiserer sin *nomielle* definition af magt.

Det anvendte magtbegreb finder anvendelse på klassekonflikter, det vil sige på situationer, hvor den ene klasses evne til at realisere sine interesser sker i opposition til de øvrige befolkningsklasser i samfundet. Derimod kan Poulantzas' magtbegreb, f.eks. i modsætning til Weber's⁵⁾ ikke benyttes i interpersonelle relationer eller situationer, hvor der ikke foreligger modstridende klasseinteresser (f.eks. blandt medlemmerne af en sportsklub, selskabsforening eller lignende).

En klasses evne til at realisere sine interesser afhænger ikke alene af, hvordan den har organiseret sin styrke, men også af i hvilket omfang de øvrige samfundsklasser er i stand til at realisere deres interesser, dvs. hvilke grænser de øvrige klasser sætter for gennemførelsen af klassens interesser. En klasses styrke er således noget relativt, det vi ovenfor kaldte en relation. Dvs., at den må vurderes i forhold til de øvrige klasser i samfundet.

Om forståelsen af ordet »specifik« siger Poulantzas, at magt kommer til udtryk gennem forskellige former for klassekamp, bestemt af den grad hvori, der foreligger modstridende klasseinteresser vedrørende økonomiske-, politiske- og ideologiske forhold. Magtrelationerne kommer med andre ord ikke alene til udtryk på det politiske niveau på samme måde som klasseinteresserne heller ikke alene forefindes på det økonomiske niveau. Magtrelationerne udgør ikke en simpel totalitet, men er komplekse og spredte på de tre forskellige niveauer, bestemt »i sidste instans« af den økonomiske magt.

Desværre hjælper Poulantzas os ikke ret meget, når vi står overfor at skulle bestemme en klasses objektive interesser, (jfr. definitionen). Det objektive skal udtrykke en afstandtagen fra en psykologisk bestemmelse af klassens interesser (f.eks. i form af motivation), idet interesser kun kan udledes af klassekampens praksis, siger han. Det skal dog ikke forstås så snævert, at det alene er selve

5. Weber (1971) definerer magt som »et eller flere menneskers chance til at sætte sin vilje igennem i det sociale samkvem, og det selv om andre deltagere i det kollektive liv skulle gøre modstand«.

klassekampens forløb og resultater, som udtrykker klasseinteresser. Også den horisont, de enkelte klasser giver udtryk for i klassekampen, kan benyttes til at fastlægge deres interesser, siger Poulantzas. Men længere går han heller ikke i bestemmelsen af en classes objektive interesser. Og der er et godt stykke vej herfra til en operationalisering af den nominelle magtdefinition.

Steven Lukes (1974) har beskæftiget sig noget mere indgående med at fastlægge interesser. Han definerer magt ved at sige, at A udøver magt over B, når A påvirker B på en måde, som er stridende med B's interesser. Selv om Lukes' magtbegreb således ikke som Poulantzas' nødvendigvis forudsætter eksistensen af classesamfund og klassekonflikter, er hans vejledning vedrørende bestemmelse af interesser alligevel betydningsfuld⁶).

Det spørgsmål, som volder de største problemer, er fastlæggelsen af de undertrykte og udbyttede classes interesser, fordi de jo i sagens natur - i modsætning til de herskende og undertrykkende klasser - ikke har (de samme) muligheder for at udtrykke og realisere deres synspunkter. Og i hvilket omfang er de synspunkter, som de undertrykte klasser fremsætter i virkeligheden blot udtryk for »falsk bevidsthed«? Lukes siger i denne sammenhæng: »Can we always assume that the victims of injustice and inequality would, but for the exercise of power, strive for justice and equality? ... »why not say that acquiescence in a value system »we« reject, such as orthodox communism or the caste system, is a case of genuine consensus over different values?« Han besvarer selv spørgsmålet, idet han siger, at i sådanne situationer kan vi med empirisk støtte (hvis data dog i sagens natur må være af indirekte karakter) hævde, at den tilsyneladende consensus ikke er ægte, men påtvungen. Han eksemplificerer ved at nævne, at da den franske revolution afgørende svækkede den katolske kirkes magt, viste det sig, at denne så langt fra havde samme tilslutning blandt »de troende«, som den i århundreder forud havde givet indtryk af. Et andet af Lukes' eksempler er tjekkernes reaktioner på statsapparatets løsnede tøjler i 1968.

Ved at stille de undertrykte befolkningsklasser over for kontrafaktuelle spørgsmål kan der også i »normale tider« fremkomme udsagn om deres interesser. Eksempelvis omtaler Rosdahl (1974), at det kun er omkring en tredjedel af de adspurgte arbejdere, som - hvis de var unge i dag og kunne begynde deres liv forfra - ville vælge at være arbejdere. Den tilsvarende procent for f.eks. læger er omkring 90.

Problemet omkring bestemmelse af klassernes specifikke interesser er imidlertid endnu meget uafklaret, og resultaterne så beskedne, at vi ikke tør kaste os ud i en fastlæggelse af de undertrykte classes egentlige og langsigtede interesser. I stedet vil vi holde os til de interesser, som vi ved, at de undertrykte

6. Selvom Luke's og Poulantza's definitioner ikke er enslydende, er de dog, så vidt jeg kan læse hos de to forfattere, ikke afgørende forskellige, ikke mindst fordi Poulantzas kraftigt understreger, at den ene klasse kun kan realisere sine interesser på bekostning af de andres.

klasser (dvs. arbejderklassen på landet og i byerne, for så vidt angår den periode, undersøgelsen dækker, fra omkring 1850 og til i dag), utallige gange har udtrykt i periodens klassekampe. Det drejer sig først og fremmest om levestandardforbedringer skabt primært gennem pengelønsfremgang. Men også interesse i stabile forbrugerpriser, herunder afgiftsfritagelse for fødevarer og for andre varer og tjenesteydelser samt krav om huslejer på et for arbejderklassen acceptabelt niveau, har i flere epoker spillet en ret fremtrædende rolle. Sammen med disse krav har arbejderklassen særligt i de sidste årtier fremført kravet om at begrænse den fysiske og psykiske nedslidning.

Vor fastlæggelse af arbejderklassens interesser er altså historisk bestemt. Og heri ligger en begrænsning. Synsvinklen er ikke direkte fremadskruende. Men historiske analyser som denne (og som hele undersøgelsen) er i virkeligheden et forsøg på at skabe et spejl, som kan fortælle os noget om den nutid, vi står midt i, og om den fremtid, der skal komme.

I hvilket omfang arbejderklassens krav fremover vil omfatte andre end dem, der direkte vedrører den materielle levestandard (som pengeløn, afgiftsfritagelse, priser og huslejer) er svært at forudsige. Indtil nu har krav som f.eks. adgang til rekreative områder, meningsfyldt arbejde, indflydelse på arbejdsituationen og fri adgang til uddannelse næsten udelukkende været fremført af mellemlagene. Og den ringe opfyldelse af disse krav må primært tilskrives, at mellemlagene ikke udgør nogen selvstændig social kraft i samfundet (se artikel nr. 2). Det er derfor svært at forestille sig, at mellemlagenes krav i væsentlig grad vil smitte af på arbejderklassens. Skal sådanne mere kvalitative krav om forbedret levestandard få indflydelse på arbejderklassens kampe, må de hidhøre fra arbejderklassen selv.

3. MAGTBEGREBETS OPERATIONALISERING

Der vil i denne artikel alene blive gjort forsøg på at identificere nogle indikatorer for arbejderklassens styrke. Da arbejderklassens magt som nævnt også er bestemt af det omfang i hvilket de øvrige samfundsklasser er i stand til at realisere deres interesser, vil forsøgene på måling af indikatorer for arbejderklassens styrke samtidig være forsøg på måling af indikatorer for det omfang, hvori det er lykkedes for kapitalistklassen og småborgerskabet at begrænse arbejderklassens magt. (Som nævnt udgør mellemlagene ikke nogen selvstændig social kraft i samfundet og kan derfor heller ikke være nogen væsentlig begrænsning for arbejderklassens magtudøvelse).

Der eksisterer en række forskellige indikatorer for arbejderklassens magt. I denne artikel udvælger vi tre: 1) Ændringer i pengelønnen og reallønnen, 2) Antallet af arbejdsstandsninger og 3) Organisationsprocenten blandt arbejdere inden for håndværk og industri. I forbindelse med målingen nedenfor af de tre indikatorer diskuteres nogle hermed beslægtede målinger (f.eks. andre former

for lønberegninger, arbejdsstandsningernes varighed og organisationsprocenten uden for håndværk og industri). Det er vigtigt at fremhæve, at hver af de tre nævnte mål kun er indikatorer for arbejderklassens styrke. Magt er noget relativt. Og den endelige bestemmelse af arbejderklassens magt i en given periode kan først ske i forbindelse med bestemmelse af kapitalens og småborgerskabets styrke. Selv om alle tre indikatorer i en given periode f.eks. skulle pege på, at arbejderklassen har været stærk (kraftigt stigende penge- og reallønninger, stort antal arbejdsstandsninger og høj organisationsprocent), kan kapitalen (og småborgerskabet) i samme periode have haft endnu større magtfremgang, hvorfor det må konkluderes, at arbejderklassen i virkeligheden har været (relativ) svag i denne periode.

Af de tre indikatorer for arbejderklassens styrke er det kun organisationsprocenten blandt arbejdere inden for håndværk og industri, som er et ressourcetryk, dvs. at en stigende (faldende) organisationsprocent antages at udgøre stigende (faldende) magtbasis for arbejderklassen, jfr. side 142. Penge- og reallønsændringer er et effektmål, dvs. et resultat af arbejderklassens og kapitalens (og i mindre omfang småborgerskabets) indbyrdes styrkeforhold. Det samme gælder, omend ikke helt så entydigt, antallet af arbejdsstandsninger. Der forekommer ganske vist eksempler på, at strejker snarere er udtryk for magtesløshed end for styrke, men disse er undtagelser. Arbejderklassens historie viser, at det normalt er forholdsvis stærke arbejdergrupper, som benytter sig af strejken som kampmiddel. Derfor må strejker (og lock-out'er) først og fremmest opfattes som en indikator for forholdsvis stærke arbejdergrupper (del- eller enkeltkapitaler). Samtidig betyder en vunden (tabt) strejke en øget (formindsket) tilgang af ressourcer. Strejkens forløb og udfald vil således betyde en forskydning i klassernes styrkeforhold sammenlignet med det tidspunkt, hvor strejken blev iværksat.

De tre udvalgte indikatorer er imidlertid ikke uafhængige af hinanden, hvad der selvfølgelig svækker værdien af indbyrdes sammenligninger. Der vil således være tilfælde, hvor der er en positiv sammenhæng mellem organisationsprocenten på den ene side og pengelønsændringer og strejkeomfang på den anden. Samtidig vil succesrige strejker ofte kunne få en gunstig indflydelse på pengelønsændringerne og organisationsprocenten. Den indflydelse, som ændringer i pengelønnen måtte have på organisationsprocenten og strejkeomfanget, er derimod væsentlig mere kompliceret at sige noget generelt om. I artiklens konkluderende afsnit (afsnit 7) udbygges analysen af sammenhængen mellem de tre indikatorer.

De tre valgte indikatorer vedrører alle næsten udelukkende det økonomiske niveau. (Enkelte arbejdsstandsninger er dog affødt af protester med folketingsbeslutninger og er således politisk bestemt, og organisationsprocenten har med socialdemokratiets solide forankring i fagbevægelsen også en politisk dimension). Ved udvælgelse af magtindikatorerne er deres relatering til det økonomi-

ske niveau noget centralt, fordi vi antager, at det er økonomien, kort sagt den kapitalistiske produktionsmåde, som i »sidste instans« over afgørende indflydelse på det politiske og ideologiske niveau. Vi kunne også have valgt indikatorer for arbejderklassens magt udtrykt ved f.eks. antal folketingsmandater og kommunalbestyrelsesmedlemmer fra arbejderpartierne og fra de arbejderorienterede partier, stemmeprocenter på de samme partier ved kommunevalg og folketingsvalg eller ved at finde antallet af arbejdere eller arbejdersympatisører, som besidder ledende positioner i statsapparaterne. Det har imidlertid ved udvælgelsen af de tre førstnævnte indikatorer været afgørende, at disse næsten udelukkende hører hjemme på det økonomiske niveau, fordi undersøgelsens hovedhypotese om årsagssammenhæng mellem klassekamp og socialpolitikken i høj grad er en antagelse om, at klassekampen på det økonomiske niveau har væsentlig indflydelse på folketingets socialpolitiske beslutninger på det politiske niveau⁷).

4. PENGELØNSÆNDRINGER OG REALLØNSÆNDRINGER SOM RELATIVT STYRKEMÅL

Pengelønsændringer og reallønsændringer benyttes som udtryk for det relative styrkeforhold mellem arbejderklassen på den ene side og på den anden side primært jord- og industrikapitalen og sekundært handelskapitalen og det urbane og agare småborgerskab, der jo også, omend i væsentligt mindre omfang, benytter lønnet arbejdskraft.

Af de to mål er pengelønsændringerne det mest valide udtryk for parternes styrkeforhold. Det skyldes, at reallønsudviklingen udover at være bestemt af en række andre forhold, som også påvirker pengelønsændringerne, jfr. nedenfor, tilmed er underkastet en selvstændig faktors indflydelse. Det drejer sig om forbrugerpriserne, idet reallønnen er *direkte* bestemt af forbrugerprisernes udvikling. En ændring heri medfører nemlig automatisk en ændring i reallønnen⁸). Der kan tilsyneladende indvendes, at også pengelønsændringerne er direkte afhængige af forbrugerprisændringer, nemlig via den automatiske dyrtidsregulering. Det er imidlertid vigtigt at være opmærksom på, at sammenhængen mellem pengelønsudviklingen og udviklingen i forbrugerpriserne til stadighed er underkastet ændringer. For også dyrtidsreguleringen er bestemt af de to par-

7. En mere udførlig omtale af denne problematik findes i den første artikel fra undersøgelsen (se Økonomi og Politik nr. 4, 1977).

8. Mere præcise beregninger af arbejderklassens reallønsudvikling tilsigter, at også den direkte og inddirekte beskatning samt udviklingen i boligudgifterne inddrages. Inddragelse af den direkte og inddirekte beskatning rejser spørgsmålet om, hvad arbejderklassen modtager fra det offentlige i form af ydelser af enhver art, sammenholdt med, hvad den betaler i form af skatter. Dette spørgsmål er imidlertid selv med nutidens opgørelses- og beregningsmetoder så utilstrækkeligt belyst (jfr. Det økonomiske Råd 1967), at vi er nødt til at lade det ligge. Om de inddirekte skatter og boligudgiften gælder, at disse indgår i de benyttede indeks for forbrugerpriser (jfr. nedenfor).

ters indbyrdes styrkeforhold. Krav om ændringer i, herunder ønsker om afskaffelse af den automatiske dyrtidsregulering, har gang på gang været udtaget som et generelt krav ved overenskomstforhandlingerne. Både dyrtidsreguleringens eksistens (eller afskaffelse) og konkrete udformning er således ikke nogen logisk følge på samme måde som det forhold, at reallønsudviklingen påvirkes af forbrugerprisændringer. Det kommer også til udtryk ved, at dyrtidsregulering af lønnen først blev almindelig i 1918 og siden har været afskaffet (suspenderet) både i 30'ernes begyndelse og under anden verdenskrig samt herefter underkastet jævnlige ændringer.

Pengelønsændringerne er dog ikke alene bestemt af klassernes indbyrdes styrkeforhold. Faktorer som f.eks. beskæftigelsesgraden, profitternes størrelse, salgsprisernes og forbrugerprisernes udvikling øver også indflydelse på pengelønsændringerne. Indflydelsen er dog ikke direkte, dvs. at en ændring i én af disse variable ikke nødvendigvis medfører ændringer i pengelønningerne, men er afhængig af, hvilke værdier de øvrige (og andre) variable antager på det pågældende tidspunkt.

Betragtes lønnen fra kapitalistklassens og småborgerskabets synspunkt, indgår den som en omkostning. Sammen med andre omkostninger er lønnen med til at bestemme de enkelte virksomheders omkostninger pr. produktenhed og omkostningerne pr. tidsenhed. Afgørende i denne sammenhæng er det, at lønstigninger begrænser profitten i det omfang, at overvæltning på priserne ikke kan finde sted, og at både den enkelte kapitalist, de enkelte kapitalfraktioner og hele klassen samt småborgerskabet derfor har en fundamental interesse i at sikre lave lønninger.

For arbejderklassen er lønnen den eneste indkomst, hvorefter følger en lige så fundamental interesse i at sikre høje lønninger. Lønfastsættelsen betragtes altså som et magtspørgsmål mellem kapital- og arbejderinteresser, og ... «den løn, du får, afhænger af fagforeningens magt», siger Kolbjørn (1924). Det er dog næppe rigtigt, at lønfastsættelsen altid kan betragtes som et spørgsmål, hvor de to klasser har fundamentalt modstridende interesser. Der vil være eksempler, ikke mindst i opgangstider præget af stærk økonomisk vækst og produktionsstigninger, hvor en relativt stærk lønfremgang ønskes også af mange arbejdskøbere. Herved dæmmes nemlig op for utilfredshed og uroligheder, og den stabile og tilfredse arbejdskraft er en af forudsætningerne for yderligere vækst. Der er således snarere tale om, at kapitalistklassen og arbejderklassen sammen »rider på en boom«, som styrker dem begge i forholdet til de øvrige befolkningsklasser. Og det er indlysende, at i sådanne situationer er pengelønnsfremgangen et dårligt udtryk for de to klassers indbyrdes styrke.

Der er desværre også andre forhold, som mindske gyldigheden af pengelønsændringerne som mål for de to klassers indbyrdes styrkeforhold. Gough (1975) nævner, at siden anden verdenskrig ... »the social services have increasingly been viewed by labour movements as an integral part of wages, to be defended

and increased in the same way as money wages. They are a *social wage* provided collectively by the state or some other body«. Denne opfattelse af lønændringer og socialpolitiske ydelser som »ligestillede« goder findes dog allerede i 30'ernes Danmark, hvad følgende Stauning-citat viser: »Det er og må fremdeles være organisationernes opgave at øve indflydelse på fordelingen af produktionens udbytte, men det sker i vore dage ad forskellige veje. Arbejdsløshedens ophævelse, sikring af beskæftigelse, udvidelse af sociale rettigheder og retfærdig fordeling af skattebyrden kan være lige så gode foranstaltninger som udbytte af en lønbevægelse. Naturligvis bør det hele gå hånd i hånd, og derfor er tiden inde til styrkelse af samarbejdet mellem fagorganisationerne og det socialdemokratiske parti, ikke til svækkelse eller opløsning« (Stauning 1937).

Det er indlysende, at i det omfang lønfremgang og forbedrede socialpolitiske ydelser opfattes af både arbejderklassen og kapitalen som altemnerende, og de begge kan handle og handler i overensstemmelse hermed, reduceres gyldigheden af lønændringer som styrkemål.

Mens pengelønsændringerne er et direkte resultat af blandt andet forhandlinger mellem arbejderklassen og kapitalistklassen (m. fl.) og således blandt andet bestemt af parternes indbyrdes styrke, er reallønsudviklingen udover at være bestemt af pengelønsændringerne som tidligere nævnt også afhængig af udviklingen i forbrugerpriserne. Forbrugerpriserne har arbejderklassen ingen indflydelse på. Den danske kapital og småborgerskabets indflydelse herpå er naturligvis betydelig større, men dog langt fra at være total. Hvad reallønnen herefter kan udtrykke om styrkeforholdet mellem arbejderklassen og arbejdskraftkøberne, er den grad, hvori arbejderklassen gennem pengelønsændringer har kunnet skaffe sig compensation for forbrugerprisernes - herunder boligudgifternes, skatternes og afgifternes - stigning. Hvorvidt kapitalisterne gennem vækst i salgspriserne eller profitterne har sikret sig en større eller mindre compensation for forbrugsvarerprisernes stigning end arbejderklassen, siger hverken reallønsudviklingen eller pengelønsudviklingen noget om.

Lønkvoten forekommer måske ved en umiddelbar betragtning at være det mest gyldige mål for arbejderklassens og arbejdskraftkøbernes indbyrdes styrke, fordi vi her har et præcist udtryk for lønnens andel af erhvervenes værditilvækst. Men lønkvoten er også direkte påvirket af både salgspriserne for de forskellige erhvervs produkter og af produktivitetsændringer i erhvervene. Hertil kommer, at lønkvoten er direkte afhængig af både kapitalens og lønmodtagerantallets absolutte størrelser, således at f.eks. en stigning i antallet af arbejdere - under i øvrigt uændrede forhold - vil medføre en vækst i lønkvoten⁹). Af disse årsager vil lønkvoten ikke blive benyttet som et selvstændigt mål for arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrkeforhold.

De væsentligste størrelser, der ud over pengelønnen indgår i forhandlingerne

9. Dette problem kan der dog til en vis grad tages højde for ved anvendelse af standardvægte.

mellem arbejderklassen og dennes (formelle) repræsentanter (LO, forbund, afdelinger og tillidsmænd) på den ene side og kapitalistklassen og dennes repræsentanter (DA og de enkelte arbejdsgiverforeninger samt enkelt-arbejdskøbere) på den anden side, er den samlede arbejdstid og feriens længde. Udviklingen i disse størrelser bør således også inddrages i målet for kapitalistklassens og arbejderklassens indbyrdes styrkeforhold.

Også overarbejds mængden, måneskinsarbejde, arbejdsløshedens omfang, sygdom og private sygelønsordninger samt arbejdsstandsninger er størrelser, som påvirker arbejderklassens (og i mindre omfang kapitalistklassens) indtjening, og som blandt andet er bestemt af de to parter indbyrdes styrkeforhold. Derfor bør også disse størrelser nærmere belyses.

Om over- og søndagsarbejde siger J. P. Christensen (1975), at oplysningerne er så få og upræcise, at der ikke kan foretages en historisk opgørelse heraf, men »at man alt i alt nok må antage, at overarbejdsfortjenesten for samtlige arbejdere kun har udgjort nogle få procent af den samlede fortjeneste, og at der følgelig ikke er sket nogen nævneværdig ændring heri (fra 1870 og fremefter, I. H. M.). Den nedenfor viste oversigt over penge- og reallønsudviklingen omfatter ikke over- og måneskinsarbejde.

Arbejdsløshedens omfang er væsentlig for arbejderklassens indtjening. Men den er ikke en størrelse, som i større grad direkte kan påvirkes af hverken kapitalistklassen eller arbejderklassen. Arbejdsløshedens omfang ligger stort set uden for de to klassers indflydelsessfære¹⁰). Derfor vil den ikke indgå i lønudtrykkene for det gensidige styrkeforhold. Der korrigeres altså ikke for arbejdsløshedens omfang i de nedenfor angivne lønberegninger. At arbejdsløshedsomfanget antages at øve indflydelse på klassernes indbyrdes styrkeforhold, er en anden sag, som dog har som konsekvens, at arbejdsløsheden vil blive inddraget i analysen af de historiske epoker (fra o. 1850 og til i dag), hvori sammenhængen mellem klassestyrke og sociallovgivning nærmere undersøges, jfr. senere artikler.

Også for omfanget af arbejderens sygdom gælder, at det ikke i væsentlig grad kan påvirkes af nogen af klasserne. Der er derfor ikke forsøgt at korrigere for sygdomsomfanget i de nedenfor viste beregninger over lønudviklingen.

For så vidt angår arbejdsstandsningerne ved vi, at deres omfang kun udgør

10. Ved en umiddelbar betragtning forekommer det, som om såvel den enkelte kapitalist, de enkelte kapitalfraktioner som den danske kapitalistklasse som helhed direkte kan øve indflydelse på arbejdsløshedens omfang, først og fremmest ved at ændre på rationaliseringstakten. For de fleste eksportindustriergene og for de brancher, som møder betydelig konkurrence fra varer importeret fra udlandet, er der dog tale om en slags nedre grænse for rationaliseringens omfang. Hvis branchen eller den enkelte virksomhed kommer under denne grænse, er konkurrenceevnen så afgørende svækket, at de fortsatte overlevelsesmuligheder er truet. For sådanne industriområder er der således tale om en ret klar nedre grænse for påvirkning af arbejdsløsheden. For de industriergene og brancher, som alene producerer til hjemmemarkedet, er konkurrencen ofte mindre. Men også deres varer skal dog kunne holde konkurrencedygtige priser. Derfor er de ligeledes nødt til at rationalisere i et vist omfang, og der er også ret snævre rammer for deres muligheder for at holde igen på rationaliseringsarbejdsløsheden.

en forsvindende andel (i almindelighed mindre end én promille) af det samlede antal arbejdstimer, hvortil kommer, at både Winding Pedersens og Leth Jepsens skøn (i henholdsvis 1937 og 1968) peger på, at de økonomiske tab for begge klassers vedkommende i stort omfang hentes hjem igen efter arbejdsstandsningernes afslutning, blandt andet gennem overarbejde.

Tilbage står altså, at opgørelser over arbejdstidens og feriens længde må indgå som komplementerende oplysninger til udviklingen i penge- og reallønnen, fordi arbejdstidsforkortelse og ferieforlængelse behandles som alternerende til pengelønsændringer ved forhandlingerne mellem de to klasser og deres repræsentanter. Udviklingen i arbejdstid og ferie tages altså ligesom lønændringer som udtryk for klassernes indbyrdes styrkeforhold. Vedrørende de tekniske problemer i forbindelse med disse to størrelses indregning i lønnen henvises til bemærkningerne til de nedenfor viste lønindeks, jfr. tabel 1 og figur 2.

Bemærkninger til lønindeks for byarbejdere 1818 - 1975

For perioden 1818 til 1870 bygger lønindekset på oplysninger fra Svend Aage Hansen, II (1974, s. 298); fra 1870 og frem til 1914 er oplysningerne hentet fra J. P. Christensen (1975, s. 184-185); fra 1914 og frem til 1948 stammer materialet fra Walther Galenson (1955, s. 404-405), mens oplysningerne fra den sidste del af perioden frem til 1975 hidhører fra Statistisk Departement (Danmarks Statistik). Hvis lønmateriale igen stammer fra Dansk Arbejdsgiverfornings medlemmer.

For at sikre den størst mulige ensartethed i lønoplysningerne fra de fire kilder er timelønsoplysninger lagt til grund for indeksberegningerne (måske med undtagelse af Svend Aage Hansens materiale, se nedenfor). I det meste af det forrige århundrede har lønnen ganske vist været dagløn og ikke timeløn, og det har været daglønnen, som arbejdskøberen og arbejderen har truffet aftale om (hvor der ikke har været tale om ensidig fastsættelse). Da den officielle statistik for hele den efterfølgende tid imidlertid vedrører den gennemsnitlige for tjeneste pr. time, har jeg alligevel og af sammenlignelighedsgrunde valgt at anvende dette udtryk som mål for pengelønnen.

J. P. Christensens materiale har 1914 som basisår, og Svend Aage Hansens lønindeks har jeg sat i relation til J. P. Christensens, således at det også får 1914 som basis. Galensons materiale, som er benyttet fra 1914 og frem til 1948, har ligeledes 1914 som basisår, og fra 1949 og fremefter er benyttet lønoplysninger fra Statistisk Departement, som er omregnet med 1914 = 100, men som ligger på et lidt højere niveau (2-4 pct. på grund af en anden arbejdersammensætning i vægtgrundlaget) end Galensons tal. Der er således tale om en mindre niveauforskydning fra 1948 til 1949 og fremefter¹¹).

11. Da vi imidlertid benytter *ændringer* i lønudviklingen som udtryk for klassernes indbyrdes styrkeforhold, spiller denne niveauforskydning ingen væsentlig rolle.

Tabel 1. Lønindex for byarbejdere 1818 - 1975

Tabel 1. Lønindex for byarbejdere 1818 - 1975																										1914 = 100			
Ar	1818	19	1820	21	22	23	24	25	26	27	28	29	1930	31	32	33	34	35	36	37	38	39	1840	41	42	43			
Pengeløns- index	15	17	16	15	15	14	14	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	17	17	17	17	17	17	17	17			
Realløns- index																							23	24	24	25			

Ar		1844	45	46	47	48	49	1850	51	52	53	54	55	56	57	58	59	1860	61	62	63	64	65	66	67	68	69
Pengeløns- index	17	18	20	22	21	21	21	22	22	22	23	23	23	31	31	28	28	28	28	28	28	28	28	30	31	33	33
Realløns- index	26	26	26	26	29	30	31	30	30	35	33	33	33	32	34	33	34	33	32	32	33	33	32	34	33	35	38

Ar		1870	71	72	73	74	75	76	77	78	79	1880	81	82	83	84	85	86	87	88	89	1890	91	92	93	94	95
Pengeløns- index	33	34	36	40	44	47	47	47	44	42	43	44	45	46	47	48	48	47	47	48	49	50	51	53	54	55	56
Realløns- index	39	38	41	41	43	48	48	45	46	50	48	48	50	53	55	57	59	61	61	60	61	58	63	67	71	75	75

Kilder: Se teksten.

Tabel 1 fortsat. Lønindex for byarbejdere 1818 - 1975 1914 = 100

Ar	1896	-97	-98	-99	1900	-01	-02	-03	-04	-05	-06	-07	-08	-09	1910	-11	-12	-13	-14	-15	-16	-17	-18	-19	1920	-21
Pengeløns- index	59	62	67	70	72	73	73	74	75	76	79	83	85	86	88	91	95	97	100	101	118	133	170	296	389	375
Realløns- index	79	84	86	88	87	87	86	90	92	91	93	92	93	97	99	103	102	100	100	87	87	86	95	138	149	162

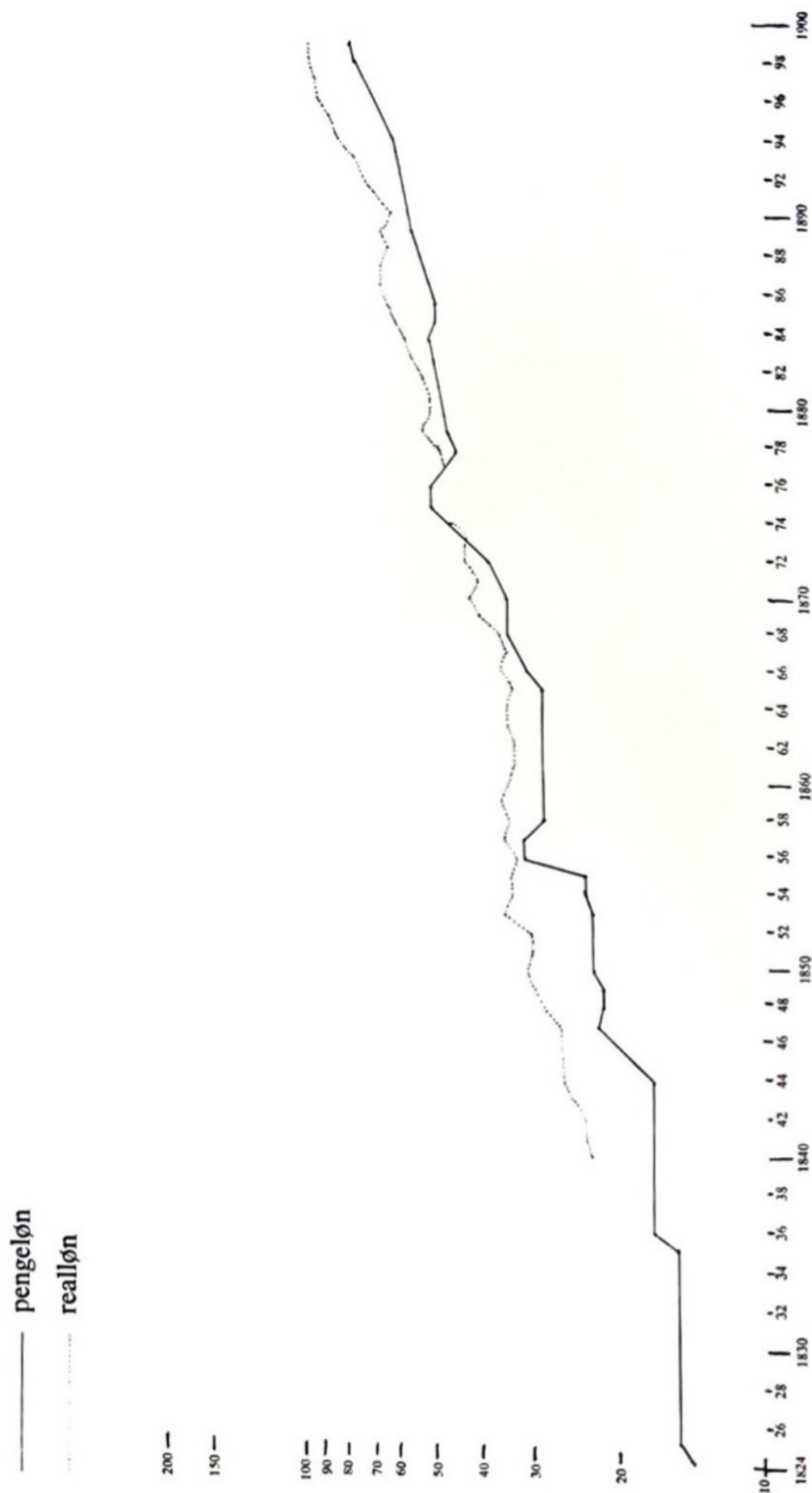
Ar	1922	-23	-24	-25	-26	-27	-28	-29	1930	-31	-32	-33	-34	-35	-36	-37	-38	-39	1940	-41	-42	-43	-44	-45	-46	-47
Pengeløns- index	292	282	298	311	280	267	265	265	271	271	271	271	273	275	273	280	294	304	337	364	381	410	435	466	508	542
Realløns- index	146	137	138	147	152	151	151	153	164	175	175	170	164	161	157	156	161	163	144	134	136	143	151	160	175	182

Ar	1948	-49	1950	-51	-52	-53	-54	-55	-56	-57	-58	-59	1960	-61
Pengeløns- index	586	633	664	732	801	830	865	903	973	1031	1068	1153	1232	1385
Realløns- index	192	204	205	200	211	221	228	224	229	235	242	257	271	296

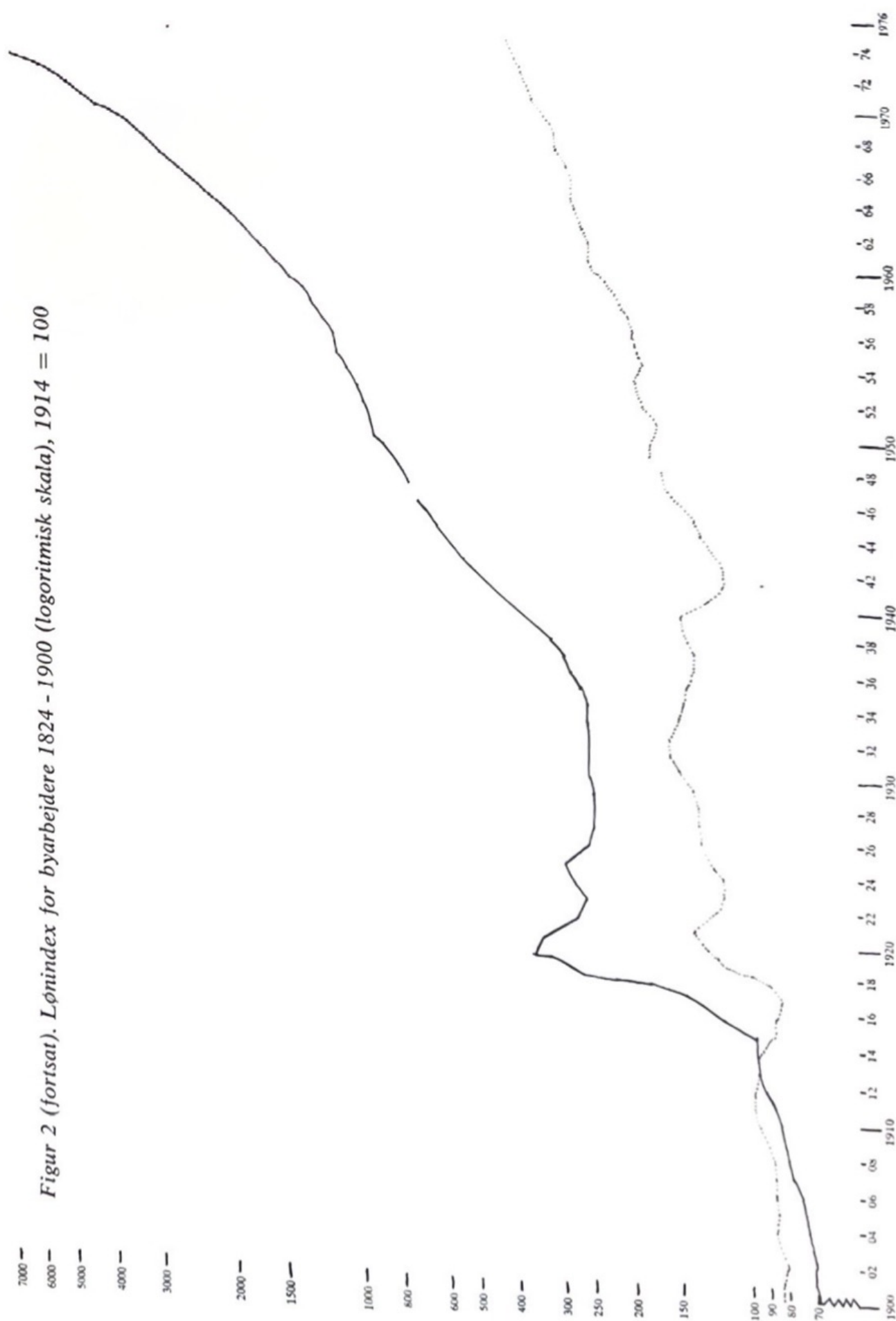
Ar	1962	-63	-64	-65	-66	-67	-68	-69	1970	-71	-72	-73	-74	-75
Pengeløns- index	1530	1656	1805	2010	2248	2453	2739	3055	3364	3834	4382	5049	6049	7146
Realløns- index	321	313	329	345	359	366	378	409	422	453	486	514	532	576

Kilder: Se teksten.

Figur 2. Lønindex for byarbejdere 1824 - 1900 (logoritmisk skala), 1914 = 100

Figur 2 (fortsat). Lønindex for byarbejdere 1824 - 1900 (logoritmisk skala), 1914 = 100

For så vidt angår de enkelte delmaterialer, skal først nævnes, at Svend Aage Hansen selv betegner sit materiale til belysning af byarbejderens lønforhold i perioden før 1870 som »meget spinkelt«. I materialet indgår såvel faglærte som ufaglærte arbejderes lønninger både i København og provinsbyerne, og vægtgundlaget hidhører fra erhvervsgrupperingen ved folketællingen i 1840. Det fremgår ikke af Svend Aage Hansens tabelkommentarer (s. 345-346), om han har benyttet tid-, dag- eller årslønninger som grundlag for sit lønindeks. Til brug for indekset for reallønnen er benyttet et konsumprisindeks (Svend Aage Hansen, II, s. 289), hvori told- og forbrugsafgifter samt husleje er indregnet. Svend Aage Hansen fremhæver, at det først er omkring århundredets midte, at detailhandel blev almindelig udbudt, og reallønsberegninger synes først meningsfulde fra dette tidspunkt, hvorfra også vægtfordelingen for konsumprisindekset stammer.

J. P. Christensen har udarbejdet et skøn over timefortjenesten for mænd inden for industri- og håndværk i byerne. Handel og transport er således ikke inkluderet. Vægtningen er baseret på industritællingen i 1906. Det anføres, at frem til omkring århundredeskiftet udgør kost og logi i almindelighed en ikke uvæsentlig del af lønnen, særlig i provinsbyerne, men at værdien heraf ikke er forsøgt indregnet i lønopgørelserne. Det benyttede prisindeks for forbrugerpriser betegner J. P. Christensen selv som værende »af forholdsvis ringe kvalitet«. Det er hentet fra Jørgen Petersens beregninger (1930) af et budget for ikke-faglærte og faglærte arbejdere i provinsbyer og omfatter således både indirekte afgifter og boligudgiften.

Galensons materiale hidhører fra de kvartalsvise indberetninger indsendt af medlemmerne af Dansk Arbejdsgiverforening, dvs. at lønnen omfatter både mænd og kvinder (mens J. P. Christensens og sandsynligvis også Svend Aage Hansens oplysninger alene omfatter mænd). Materialet omfatter arbejdere fortrinsvis inden for industri og håndværk samt bygge- og anlægsvirksomhed. Det antages sædvanligvis, at lønbevægelserne for de arbejdere, der er beskæftiget hos ikke-medlemmer, følger tæt på lønbevægelserne for medlemsfirmaer. Galenson benytter konstante vægte, nemlig medlemstallet i fagforeningerne i 1924 for perioden frem til 1936, og herefter benyttes antallet af arbejdsløshedsforsikrede i 1936. De benyttede prisoplysninger stammer fra det af Statistisk Departement udarbejdet pristal med 1914 som basisår, og som omfatter både indirekte afgifter og boligudgiften (boligposten har dog i en enkelt, men kortere årrække været holdt uden for pristallet).

Materialet fra 1949 og frem til i dag hidhører fra Dansk Arbejdsgiverforenings kvartalsvise lønopgørelser, således som de er offentliggjort af Statistisk Departement (Danmarks Statistik). Antallet af arbejdsløshedsforsikrede i 1936 er anvendt som vægtgrundlag for perioden 1949-1954. I perioden fra 1955 til 1965 benyttes erhvervstællingen i 1948, og fra 1966 og fremefter bruges antallet af arbejdsløshedsforsikrede i 1962-1963, eksklusive funktionærer.

Vedrørende prisoplysninger benyttes detailpristallet med 1914 som basis helt frem til 1963. Fra dette tidspunkt trækkes afgifterne ud af pristallet, hvorfor vi i stedet benytter forbrugerpristallet, der medregner både boligudgiften og de indirekte skatter. I modsætning til detailpristallet er forbrugerpristallet baseret på hele befolkningens forbrug, hvorfor reallønsindekset for 1963 og fremefter ikke er umiddelbart sammenligneligt med det tilsvarende for perioden forud¹²).

Som ovenfor nævnt er både arbejdstidsændringer og ændringer i feriens længde alternerende til pengelønsændringer, hvilket vil sige, at arbejdstidsforkortelser og ferieforlængelser vil være at opfatte som erstatning for pengelønsstigninger. De overenskomstmæssige arbejdstidsreduktioner og ferieforlængelser vil således i almindelighed være ledsaget af beskedne eller slet ingen stigninger i pengelønningerne, når der ses bort fra den lønmæssige kompensation, der i almindelighed ydes arbejderne i forbindelse med arbejdstidsforkortelser/ferieforlængelser. Disse kompensationer er selvfølgelig vigtige for udviklingen i den gennemsnitlige timefortjeneste, fordi en arbejdstidsforkortelse med fuld lønkompensation (hvorved forstås samme ugentlige eller 14-dages lønudbetaling som forud for arbejdstidsforkortelsen) betyder, at den lavere arbejdstid vil slå fuldt igennem på størrelsen af den gennemsnitlige timeløn (der af Dansk Arbejdsgiverforening beregnes som den samlede lønudgift, f.eks. i en 14-dages periode, divideret med det i samme tidsrum antal udførte arbejdstimer). En ferieforlængelse vil på tilsvarende måde komme til udtryk ved en stigning i den gennemsnitlige timefortjeneste. J. P. Christensen angiver da også i bemærkningerne til sit materiale, at der ved beregningerne af udviklingen i timefortjenesten er taget hensyn til udviklingen i den daglige arbejdstid. Sammenfattende betyder det, at der ikke er noget behov for en selvstændig opgørelse af arbejdstiden og feriens længde.

5. ARBEJDSSTANDSNINGER SOM RELATIVT STYRKEMÅL

Omfanget af arbejdsstandsninger antages at være et udtryk for arbejderklassens og kapitalens, særlig industrikapitalens, indbyrdes styrkeforhold. Men for begge parter gælder, at både strejker og lock-out'er, de to almindeligste former for arbejdsstandsninger, adskiller sig fra f.eks. lønændringer ved at arbejdsstandsningerne ikke er et mål i sig selv, men et middel til at opnå andre mål¹³).

Hvor gyldig er nu arbejdsstandsninger som udtryk for de to klassers indbyrdes styrke? Dette spørgsmål skal vi forsøge at besvare ved at se nærmere på, hvad arbejdsstandsninger - eller rettere strejker - egentlig udtrykker. Når vi

12. Se fodnote 11.

13. Andre midler i arbejdskampen, f.eks. fysiske blokader, slow downs, overarbejdsvægning og sortlistning, kan ligeledes antages at udtrykke de to parter relative styrkeforhold. Disse midler vil dog ikke blive anvendt som styrkemål, dels fordi registreringerne er yderst mangelfulde, og dels fordi i hvert fald de fysiske blokader er forholdsvis sjældent forekommende.

alene betragter strejker, skyldes det, at det først og fremmest har været disse og ikke lock-out'erne, som har været registreret og underkastet økonomisk og sociologisk analyse.

Det er almindeligt i marxistisk teori at opfatte strejkerne som en del af klassekampen og de antagonistiske modsætninger på det økonomiske niveau. Det er også almindeligt at sætte variationer i strejkeintensiteten i relation til styrkeforholdet mellem klasser og klassekampens udvikling. Men meget længere synes enigheden nu ikke at strække sig. Eksempelvis er det en blandt kapitallogikere udbredt antagelse, at der ikke kan opstilles generelle teorier om strejker, og at strejker (og klassekampen) kun kan studeres konkret og uden forsøg på opstilling af generelle »lovmæssigheder«.

Hertil vil de mere empirisk orienterede sige, at nok viser de talrige industri-sociologiske undersøgelser et meget forskelligartet og tit også flimrende billede af de faktorer, som øver indflydelse på strejkeaktiviteten. Men dette forhold bør dog ikke føre til den noget opgivende slutning, at der ikke kan arbejdes videre mod en præcisere bestemmelse af de forhold, som er mest betydende for strejkeaktivitetens omfang.

Selvfølgelig kan der ikke opstilles gyldige enkeltfaktorteorier om strejker. Strejkeaktiviteten påvirkes af en række forhold, som ofte er indbyrdes afhængige. I stedet skal vi følge Knowles' (1954) og Abrahamsons (1969) sondring mellem tre hovedgrupper af strejkeårsager:

- de underliggende årsager,
- de betingende årsager,
- de udløsende årsager.

De underliggende årsager vedrører samfundsniveauet, herunder den økonomiske struktur og klassestrukturen. I det kapitalistiske samfund består disse struktur først og fremmest i de økonomiske kategorier kapital og lønarbejde, som resulterer i permanente, omend langt fra altid åbne, konflikter mellem kapitalistklassen og arbejderklassen. I konsekvens heraf skal strejken ansues som en *rational* handling. For selv om den ofte startes spontant, må den ses i sammenhæng med arbejderens totale situation som udbyttede og undertrykte. Og i denne sammenhæng er den *rational*.

De betingede årsager skal forklare variationer i strejkeniveauet i de forskellige historiske epoker samt variationer mellem virksomheder, brancher og industrigrenene. Der kan blandt andet være tale om økonomiske konjunkturer, arbejderkollektivets styrke, arbejderens bevidsthed og forhandlingssystemets funktion.

Ved de udløsende årsager tænkes på de konkrete hændelser, som umiddelbart leder til strejken, f.eks. lønspørgsmål, fysisk miljø, afskedigelser, omflytning af arbejdere, utilfredshed med arbejdslederens optræden og økonomiske eller politiske indgreb fra Folketingets side.

Såvel Knowles (op.cit.), Abrahamson (op.cit.) som Heyman (1972) peger i deres undersøgelser på, at strejker først bryder ud, når der er sket en ophobning af misforhold, dvs. at flere variable hørende hjemme inden for alle tre typer af årsager i almindelighed må indgå i de konkrete strejkeforklaringer. For vor undersøgelse af klassekamp og sociallovgivning betyder det, at da dens tidsperiode (fra omkring 1850 og frem til i dag) omfatter både en affeudaliseringssperiode med en småborgerlig produktionsstruktur som den dominerende, en industrialeseringsperiode og en senkapitalistisk periode, kan heller ikke de underliggende årsager vedrørende samfundsstrukturen betragtes som givne hele undersøgelsesperioden igennem.

Fra Groth (1977) er gengivet nedenstående (af Berntson (1974) og Poulantzas inspirerede) oversigt, jfr. figur 3, over faktorer, som kan påvirke strejkeaktiviteten. Selv om skemaet unægteligt virker noget uoverskueligt og heller ikke i alle henseender er lige klart, gengives det, fordi det giver et vist overblik over den mangfoldighed af variable, som kan øve indflydelse på, om en strejke bryder ud. Det skal føjes til, at Groth i tilknytning til skemaet giver en fremstilling af den foreliggende viden om hver af de enkelte faktoreres betydning (i sammenhæng med andre) for strejkeaktivitetens omfang.

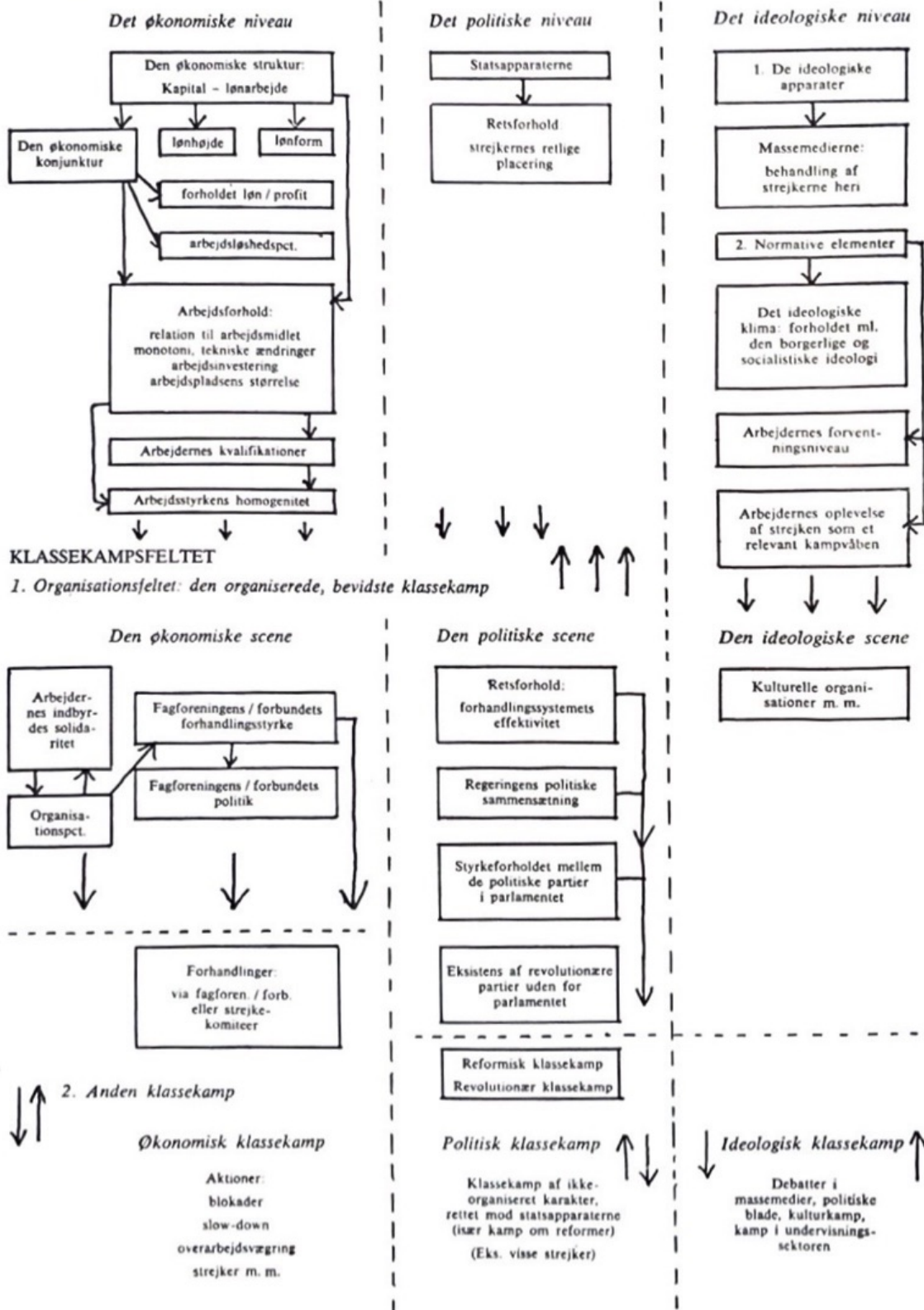
Det fremgår af skemaet, at et flertal af variable ikke udtrykker eller blot nogenlunde meningsfuldt kan benyttes som udtryk for arbejderklassens eller kapitalistklassens styrke. Imidlertid viser skemaet jo ikke noget om de enkelte faktoreres relative betydning, og samtidig drager Groth selv den konklusion:

– »at der er tale om to forskellige former for strejker med til dels forskellig baggrund. Den ene form bestod af de mere planlagte og koordinerede strejker, som rettede sig mod arbejderklassens generelle arbejds- og levevilkår, henholdsvis en hel branche eller fags arbejds- og levevilkår, og den anden form bestod af de tilsyneladende ukoordinerede og uplanlagte strejker, der i højere grad centreredes omkring forholdene på den enkelte virksomhed«, og

– at »det mest afgørende er sammenhængen mellem forværringen i arbejds- og levevilkår (som øger arbejderne latente utilfredshed og dermed strejketilbøjeligheden) og arbejderne styrksposition (en vigtig betingelse for, at utilfredsheden giver sig udslag i en strejke)«.

Figur 3. Faktorer, der påvirker strejkeaktiviteten:

SAMFUNDSSTRUKTUR

Kilde: Margit Velsing Groth: *Strejker i Danmark 1969-1972. En empirisk analyse*. Magisterafhandling. April 1977.

Strejkeomfanget påvirkes altså af væsentlige faktorer ud over arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrke. Men selv hvis man forestiller sig, at disse øvrige forhold i en vis tidsperiode ikke ændrer sig, vil der ikke altid være nogen entydig, positiv sammenhæng mellem arbejderklassens styrke og strejkeomfanget. Der vil i forskellige historiske perioder være fag eller brancher, som er så stærke, at de ikke behøver at bruge strejkevåbnet. Blot truslen herom vil være tilstrækkeligt til at sikre gennemførelsen af de fleste krav. De Københavnske Murersvendes Fagforening af 1919 er et eksempel herpå. Fagforeningens styrke har i perioder gjort anvendelse af strejkevåbnet overflødigt. Et andet eksempel på, at arbejdernes styrke ikke kommer til udtryk i strejkeomfanget, kan hentes fra påskekrisen i 1920: Kongen afskedigede efter pres fra kapitalistkredse den radikale regering. Denne regering var støttet af socialdemokratiet, og Stauning var regeringsmedlem. Regeringen måtte gå af, og kongen indsatte et forretningsministerium. Men De Samvirkende Fagforbund tvang efter tilskyndelse fra socialdemokratiet via truslen om generalstrejke forretningsministeriet til at træde tilbage. Også her var truslen om magtanvendelse tilstrækkelig. Den egentlige magtudøvelse var ikke eller kun delvist synlig, jfr. omtalen af den »usynlige magtudøvelse« i artiklens første afsnit, side 142.

Selv om det hører til undtagelserne, at en fagforening, et forbund eller hele arbejderklassen er så stærk, at de kan nøjes med at true med strejkevåbenets anvendelse, og selv om det forekommer rimeligt som Groth og andre at tillægge arbejderklassens styrke en væsentlig betydning for strejkernes omfang, er der så mange andre forhold ud over det indbyrdes styrkeforhold, som øver væsentlig indflydelse på strejkeomfanget, at det alligevel forekommer betænkeligt uforbeholdent at benytte strejkeomfanget som et udtryk for arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrke. Strejkeomfanget vil derfor ikke blive anvendt som eneste magtmål, men vil til stadighed blive sammenlignet med de øvrige mål for klassernes indbyrdes styrkeforhold, jfr. sidste afsnit (afsnit 7).

Strejkeomfanget eller omfanget af arbejdsstandsninger, hvor disse også omfatter lock-out'er, jfr. nedenfor, opgøres i Danmark på tre måder: ved antallet af strejker, ved antallet af tabte arbejdsdage og ved det antal arbejdere, som er omfattet af strejkerne. Ved måling af arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrkeforhold ved hjælp af strejkeomfanget er spørgsmålet, hvilke af de tre mål, der har den største gyldighed, dvs. bedst udtrykker, hvad der tilstræbes målt: de to klassers indbyrdes styrke.

Der skal her argumenteres for, at antallet af strejker bedre end de to øvrige strejke mål udtrykker arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrkeforhold. Såvel antallet af tabte arbejdsdage som antallet af arbejdere omfattet af strejkerne er bedst egnet til at måle, hvad Danmarks Statistik kalder »de samfundsøkonomiske virkninger af strijkeaktiviteten«. Derimod er begge mål meget

følsomme over for de storstrejker eller enkeltstrejker, som omfatter mange arbejdere.

Det synes således ikke i almindelighed rimeligt at antage, at f.eks. storstrejkerne (og lock-out'erne) i forbindelse med overenskomstfornyelserne er særligt gyldige udtryk for de to klassers indbyrdes styrkeforhold. Disse storstrejker vil ofte være iværksat af LO-toppen, som jo særligt i den sidste halvdel af den omhandlede periode langt fra altid har handlet i overensstemmelse med arbejderklassens interesser (se en diskussion heraf i den første artikel i Økonomi og Politik nr. 4, 1977).

Tilsvarende synes det heller ikke rimeligt, at en enkelt, meget langvarig arbejdsstandsning omfattende forholdsvis mange arbejdere, f.eks. arbejdsmændenes konflikt i 1925 eller BT-konflikten i 1977, tages som udtryk for en forholdsvis stærk arbejderklasse på dette tidspunkt.

Det er ved valg af mål for strejkeaktiviteten også væsentligt, hvad Heyman (op.cit.) så stærkt understreger, at arbejdsnedlæggelser *ikke* er udtryk for arbejderne spontane og uoverlagte handlinger, men er resultatet af *på den ene side* en række misforhold (f.eks. dårlig løn og arbejdsvilkår samt politiske indgreb i reallønningerne mv.), som har hobet sig op, og *på den anden side* en betydelig faglig tradition (herunder kamptradition) og militant faglig linje. Det forekommer på denne baggrund mere gyldigt at bruge hver enkelt arbejdsstandsning - stor eller lille, kortvarig eller langvarig - som et udtryk for, at arbejderne på den pågældende virksomhed står forholdsvis stærkt over for deres arbejdskøber ved strejkens udbrud. Ved at benytte antallet af strejker som udtryk for arbejderklassens og kapitalistklassens indbyrdes styrkeforhold sikres det samtidigt, at koordinerede og ukoordinerede strejkebølger¹⁴) bestående af kortvarige arbejdsnedlæggelser kommer til at indgå med en forholdsvis stor vægt i strejkemålet (og dermed i styrkemålet).

At måle strejkeaktiviteten ved antallet af strejker er dog ikke videre almindeligt. Danmarks Statistik anser således ikke alene dette mål som det mest usikre, jfr. nedenfor, men også som det mindst nyttige (ved måling af »de samfundsøkonomiske virkninger af strejkeaktiviteten«). Og ifølge ILO betragtes arbejdsstandsninger, der omfatter flere bedrifter som én arbejdsstandsning, hvis de er organiseret eller dirigeret af samme person eller organisation. Det, som imidlertid karakteriserer begge disse organisationers definitioner og registreringer, er den betydelige vægt, de tillægger de såkaldte samfundsøkonomiske virkninger af strejker. Og det på trods af, at det flere gange er sandsynliggjort, at de økonomiske konsekvenser af arbejdsstandsningerne er temmelig overskuelige (jfr. Winding Petersen, op.cit. og Steen Leth Jeppesen, op.cit. side 151).

Ved læsning af tabel 2 og figur 4 med hertil knyttede kommentarer er det

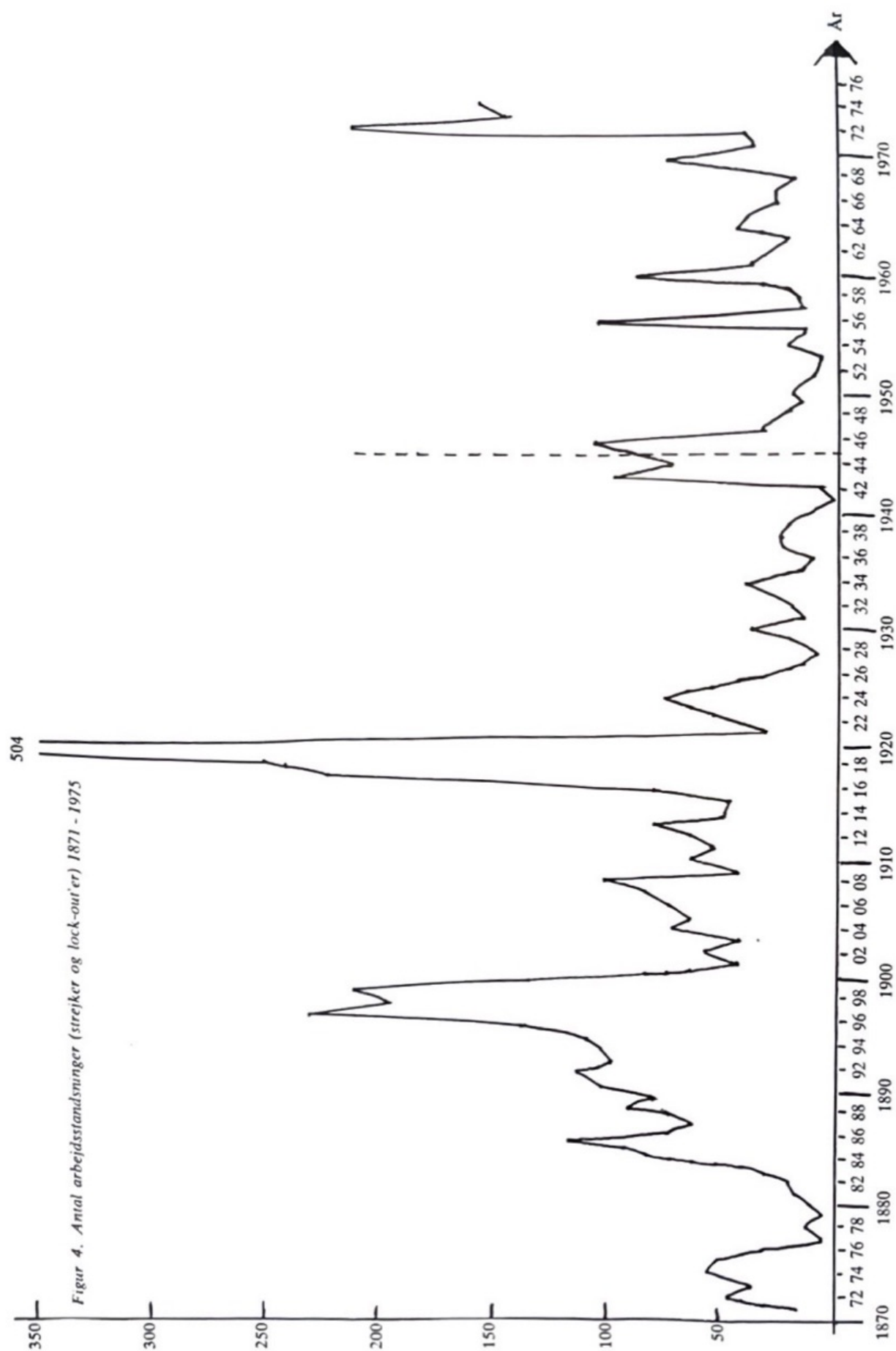
14. F.eks. bølgerne af typografstrejker i 1971 og 1977 i forbindelse med de respektive overenskomstfornyelser.

særligt vigtigt at holde sig for øje, at registreringen af antal strejker fra 1945 og fremefter alene omfatter arbejdsstandsninger med over 100 tabte arbejdsdage. Dette betyder ifølge Danmarks Statistik, at langt det største antal arbejdsstandsningen udelukkes af statistikken. Danmarks Statistik mener eksempelvis, at de godt 200 arbejdsstandsninger ifølge opgørelsen i 1976 skønsmæssigt udgør en femtedel af det antal arbejdsstandsninger, som er kommet til Danmarks Statistiks kundskab. Dette skøn stemmer nogenlunde overens med de strejkeopgørelser, som Groth (op.cit.) har foretaget for perioden 1967 - 1972 (inkl.). På grundlag af dagbladet »Land og Folk«s omtale af strejkeaktiviteter suppleret med Dansk Arbejdsgiverforenings oplysninger samt bøger, rapporter og tidskrifter når hun frem til, at »sammenholdes resultaterne fra denne undersøgelse med den officielle statistik, fremgår det, at der er en betydelig forskel med hensyn til det samlede antal strejker, hvor mine tal er mellem 3 og 7 gange større end de officielle«.

Der er således ingen tvivl om, at de tal, der vises i tabel 2 og figur 3 for perioden fra 1945 og fremefter, i betydelig grad undervurderer niveauet for strejkeaktiviteten. Men på grund af de ovennævnte indsigelser mod de to andre mål for strejkeomfanget (antal tabte arbejdsdage og antal berørte arbejdere) og som følge af, at vi i undersøgelsen af sammenhængen mellem klassekampen og sociallovgivningen alene er interesserede i forskelle i strejkeaktiviteten fra periode til periode, vil vi alligevel bruge antallet af strejker som et mål for arbejderklassens og kapitalistklassens relative styrkeforhold. Der skal dog gøres opmærksom på, at den nævnte omlægning af statistikken bevirker, at der ikke kan foretages sammenligninger med tallene fra før 1945.

Tabel 2. Antal arbejdsstandsninger (strejker og lock-out'er) 1871 - 1975

1871	17	1890	100	1910	61	1930	37	1950	18	1970	77
72	46	91	111	11	51	31	16	51	12	71	31
73	35	92	94	12	60	32	18	52	12	72	35
74	54	93	98	13	76	33	26	53	8	73	205
75	50	94	105	14	44	34	38	54	20	74	134
76	26	95	134	15	43	35	14	55	13	75	147
77	5	96	232	16	75	36	12	56	98	76	208
78	12	97	192	17	215	37	22	57	14		
79	7	98	210	18	253	38	22	58	15		
1880	11	99	130	19	504	39	19	59	23		
81	18	1900	62	1920	243	1940	2	1960	82		
82	21	01	40	21	110	41	2	61	34		
83	39	02	54	22	31	42	7	62	26		
84	76	03	39	23	58	43	91	63	19		
85	107	04	69	24	71	44	62	64	40		
86	71	05	61	25	48	45	85	65	37		
87	59	06	70	26	32	46	108	66	22		
88	88	07	79	27	17	47	29	67	22		
89	77	08	98	28	11	48	24	68	17		
		09	40	29	22	49	17	69	48		

Kilder og bemærkninger hertil vedrørende opgørelsen af antallet af arbejdsstandsninger

Arbejdsstandsninger omfatter fra 1871 og frem til 1910 alene strejker. Fra 1910 er også lock-out'er inkluderet i tallene, da det ikke længere er muligt at opgøre strejkeantallet separat. Fra 1936 og fremefter er antallet af lock-out'er dog ganske lille.

Hvor der i de nedenfor angivne kilder har været uoverensstemmelser mellem strejkeantallet, er altid det højeste tal benyttet. Dette skyldes, at det ikke har været (og er) muligt på grundlag af de foreliggende kilder at opgøre det præcise antal strejker. Adskillige små strejker er aldrig blevet registreret, da oplysninger herom sjældent kommer ud over virksomhedernes rammer (Andersson 1969).

Ved opgørelsen af strejkeantallet fra 1871 til 1899 ligger Nørregårds (1943) tal til grund. Han har indsamlet sine oplysninger fra aviser, fagpresse mv., og han lader omgangsskrue tælle som én konflikt, ligesom flere fags samtidige arbejdsnedlæggelser hos samme firma.

Tallene fra år 1900 og frem til 1975 hidhører fra Danmarks Statistiks opgørelser. Fra 1910 opgøres strejker og lock-out'er under ét. Herudover oplyser Danmarks Statistik (i flere forskellige publikationer):

- at der fra 1925 og fremefter ses bort fra strejker, som kun har været en enkelt dag,
- at boykot, affolkning mv. ikke indgår i tallene,
- at statistikken fra 1945 og frem alene omfatter arbejdsstandsninger med over 100 tabte arbejdsdage,
- at tallene fra 1945 til 1955 alene omfatter strejker hos medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening,
- at oplysninger fra 1956 og fremefter også indhentes hos andre større arbejdsgiverforeninger,
- at proteststrejkerne i anledning af mælingsforslagets ophøjelse til lov i 1956 er udeladt af statistikken (men ikke strejkerne i forbindelse med overenskomstssituationen i foråret),
- at arbejdsstandsningerne i forbindelse med overenskomstforhandlingerne i foråret 1973 er medtaget som én arbejdsstandsning inden for hver af i alt 11 erhvervsgrupper,
- at Hope-Computer sagen i 1973 alene tegnede sig for 126 arbejdsstandsninger.

Danmarks Statistik benytter stadig aviserne til at indsamle viden om strejkerne. Ved årets udgang sendes der skemaer til arbejdsgiverforeninger samt større arbejdspladser og virksomheder, som man ved har været i konflikt.

Schovelins opgørelser (1883) og opgørelserne i »Under Samvirkets Flag« (1948) indgår ikke i vort talmateriale, da disse ligger lavere end Nørregårds og Danmarks Statistiks, jfr. ovenfor.

6. ORGANISATIONSPROCENTEN BLANDT ARBEJDERE SOM MÅL FOR ARBEJDERKLASSENS STYRKE

Det er en ret udbredt antagelse, at arbejdernes faglige organisering styrker den pågældende fagforening og samtidig de arbejdere, der står som medlemmer. Og omvendt, at en arbejdsgiverorganisation og dens medlemmer står langt stærkere over for en fagforening, som kun har beskeden tilslutning blandt de medlemsberettigede arbejdere.

Ligesom vi gjorde for strejkemålet, skal vi her rejse spørgsmålet, hvor gyldigt et udtryk organisationsprocenten er for arbejderklassens styrke.

Først skal nævnes, at organisationsprocenten og strejkeomfanget ligner hinanden som styrkemål. Hverken en høj organisationsprocent eller et højt strejkeniveau udgør en selvstændig målsætning for arbejderklassen. De er begge midler til at realisere andre mål. Knowles (op.cit.) bemærker yderligere, at organisering i fagforeninger i sig selv tenderer til at øge strejketilbøjeligheden - også med hensyn til de uofficielle strejker. Som organiserede står arbejderne bedre

rustet til at strejke. Og arbejdernes organisering bliver således et middel til at øge strejkepotentialet, som igen er et middel til at realisere arbejdernes interesser. Arbejdernes faglige organisering er således i udpræget grad et indirekte mål for klassens styrke.

Heller ikke som indirekte styrkemål er organisationsprocenten dog noget uproblematisk udtryk. De enkelte fagforbunds ind- og udmeldelse af DSF / LO berører ganske vist ikke beregningerne af organisationsprocenten, men vi ved, at arbejdernes faglige organisering i ikke ringe udstrækning er konjunkturbestemt. I økonomiske nedgangsperioder vokser medlemstallet i arbejdsløsheds-kasserne og på grund af disses nære tilknytning til fagbevægelsen stiger organisationsprocenten også. Hvor arbejdernes faglige organisering benyttes som mål for arbejderklassens styrke, er det altså vigtigt at erindre dette forhold, der, sammenholdt med at organisationsprocenten i høj grad er et indirekte styrkemål, naturligt må mane til forsigtighed med dens anvendelse¹⁵).

Organisationsprocenten beregnes alene for arbejdere inden for håndværk og industri. Det sker af hensyn til sammenligneligheden med registreringen af lønændringer og ændringer i strejkeomfanget og for at holde mellemlagenes faglige organisering uden for beregningerne. Organisationsprocenten udregnes ved at sætte antallet af organiserede arbejdere i forhold til antallet af arbejdere i arbejdsstyrken.

Da der imidlertid først fra 1907 foreligger oplysninger om organiserede arbejdere fordelt på fagforbund, hvilket er betingelsen for en efterfølgende udskillelse af organiserede arbejdere inden for industri og håndværk, kan organisationsprocenten tidligst beregnes fra dette tidspunkt. For alligevel at få et vist indtryk af den faglige organiserings omfang i sidste fjerdedel af forrige århundrede, gengives først nedenstående tabel 3.

15. Kapitalistklassens styrke kunne i princippet også tænkes målt ved hjælp af det antal virksomheder, som er organiseret i arbejdsgiverforeninger. Da organiseringen blandt arbejdskøberne imidlertid altid har været meget lav sammenlignet med arbejderklassens (medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening beskæftiger i dag omkring 300.000 ud af mere end 1 million medlemmer af landsorganisationen), og da den lave organisationsprocent tilsyneladende ikke på afgørende vis begrænser kapitalens styrke, vil vi undlade at beregne kapitalistklassens styrke på tilsvarende vis.

Tabel 3. Antal fagforeninger oprettet 1871 - 1899, deres medlemstal ved oprettelsen og ved udgangen af 1899.

	Ar	Antal fagforen. oprettet	Medlemsantal ved oprettelsen	Nuværende medlems- antal ¹⁾
før	1871	1	314	819
	1871	3	359	2.321
	1872	4	1.002	2.843
	1873	11	1.153	8.623
	1874	7	368	1.252
	1875	4	229	772
	1876	1	50	185
	1877	1	28	150
	1878			
	1879	1	66	88
	1880	13	1.925	4.815
	1881	24	523	2.056
	1882	3	12	22
	1883	18	723	3.740
	1884	24	2.481	7.873
	1885	28	964	4.603
	1886	7	140	463
	1887	28	733	3.088
	1888	16	501	1.976
	1889	27	990	2.854
	1890	76	1.478	4.566
	1891	53	1.006	2.229
	1892	57	1.941	4.511
	1893	53	1.011	2.428
	1894	51	941	2.041
	1895	104	2.265	4.395
	1896	163	3.339	6.967
	1897	113	3.176	10.138
	1898	136	2.845	4.373
	1899	168	4.246	6.104
		1.195	34.869	96.295

¹⁾ Ved udgangen af 1899. Kilde: Jensen & Olsen 1901.

Vedrørende beregningerne af organiseringsprocenterne for den efterfølgende periode gælder, at oplysningerne om antallet af arbejdere i arbejdsstyrken hidhører fra folketællingerne, og tallene for organiserede arbejdere inden for håndværk og industri er udregnet på grundlag af Danmarks Statistiks oplysninger om antallet af medlemmer inden for de enkelte fagforbund.

Der er ved opgørelsen af organiserede arbejdere inden for industri og håndværk taget hensyn til, at en lang række fagforbund slet ikke har medlemmer beskæftiget inden for disse to erhverv. Det gælder eksempelvis Dansk Frisørforbund, Dansk Gartnerforbund, Gastronomisk Landsforbund, Dansk Lokomotivmands Forening, Sømændenes Forbund og Chaufførernes Forbund. Sådanne forbund er holdt uden for beregningerne. Det samme gælder forbund, hvor de

medlemmer, som er beskæftigede inden for håndværk og industri, enten slet ikke eller kun for et fåtals vedkommende tilhører arbejderklassen, således som den afgrænsedes i artikel 2¹⁶). Det gælder eksempelvis Handels- og kontorfunktionærernes Forbund i Danmark og Dansk Funktionærforbund.

For tre forbunds vedkommende er det skønnet nødvendigt at foretage en udskillelse af de medlemmer, som er tilknyttet industri og håndværk. Det drejer sig om Specialarbejderforbundet i Danmark (SID), Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark og Dansk Kedel og Maskinpasserforbund. For det sidste forbunds vedkommende er der for hele perioden fra 1911 - 1970 regnet med, at halvdelen af medlemmerne har været beskæftiget på skibe og ved anden transport, mens den anden halvdel her været tilknyttet industri og håndværk.

På grundlag af kongresmateriale fra SID har det været muligt for perioden 1906 - 1976 at danne sig et indtryk af, hvor mange medlemmer der har haft tilknytning til industri og håndværk. Da kongresserne ikke har været sammenfaldende med folketællingerne, har det yderligere været nødvendigt at skønne over denne medlemsgruppe, for så vidt angår de år, hvori organiseringsprocenten beregnes, nemlig folketællingsårene. Der er anvendt liniær interpolation.

I Kvindeligt Arbejderforbund har det været sværere at fremskaffe historiske oplysninger om antallet af medlemmer tilknyttet industri og håndværk. Medlemmer uden for industri og håndværk er skønnet til 10 pct. i 1907. I dag er omkring en tredjedel af medlemmerne beskæftiget uden for disse to erhverv. Procenten for tidsrummet mellem 1907 og 1977 er beregnet ved liniær interpolation.

Nedenfor er vist et eksempel på beregning af organiseringsprocenten. Eksemplet vedrører året 1930.

Samlet antal fagforeningsmedlemmer (i og uden for LO)	339.265
Fagforeninger, hvis medlemmer udelukkende og næsten udelukkende beskæftiges uden for håndværk og industri	81.747
Medlemmer af SID beskæftiget uden for industri og håndværk	ca. 45.500
Medlemmer af Kvindeligt Arbejderforbund beskæftiget uden for håndværk og industri	ca. 1.800
Medlemmer af Dansk Kedel og Maskinpasserforbund beskæftiget uden for håndværk og industri	ca. 1.000
I alt beskæftigede fagforeningsmedlemmer uden for håndværk og industri	ca. 130.000

16. I artikel nr. 2 (Økonomi og Politik nr. 2, 1978) henregnes til arbejderklassen de merværdiproducerende arbejdere, dvs. industri- og bygningsarbejdere, landarbejdere samt transportarbejdere. Hertil kommer sygemedhjælpere, postbude, jernbanearbejdere, køkken- og rengøringspersonale samt det underordnede butikspersonale.

Antal fagforeningsmedlemmer inden for håndværk og industri	ca. 209.265
Antal beskæftigede arbejdere inden for håndværk og industri i- følge folketællingen	299.628
Organisationsprocent	$\frac{209.265}{299.628} = 69 \text{ pct.}$

På tilsvarende måde er nedenstående tabel over organisationsprocenter be-
regnet, jfr. tabel 4.

*Tabel 4. Antallet af organiserede arbejdere inden for industri og håndværk,
1911 - 1970*

År	Antal beskæftigede inden for industri og håndværk	Antal fagforenings- medlemmer inden for industri og håndværk	Organisations- procent
1911	191.188	94.871	50
1921	251.197	209.906 ²⁾	87
1930	299.628	209.257	69
1940	477.530	330.512	69
1950	529.100	412.334	78
1955	538.100	427.241	80
1960	560.344 ³⁾	453.236 ⁴⁾	81
1965	603.290 ³⁾	509.235	84
1970	586.547 ²⁾	524.357	89

¹⁾ Ekskl. ansatte ved offentlige værker.

²⁾ Ny opgørelsesmåde af den erhvervsaktive befolkning, er ikke umiddelbar sammenlignelig med tidligere år.

³⁾ Tallet er fra 1920.

⁴⁾ Tallet er fra 1959.

7. KONKLUSIONER VEDRØRENDE INDIKATORER FOR ARBEJDERKLASSENS STYRKE

Hvor meget længere er vi nu kommet med målingen af arbejderklassens styrke? Er magtbegrebet stadig lige flygtigt? Og måske, som både Westergaard og March har antydnet, for flygtigt til at være et frugtbart begreb?

Det må endnu engang understreges, at vi i denne artikel ikke har forsøgt at konstruere det endelige mål for arbejderklassens styrke. Magt er et relativt begreb og arbejderklassens magt kan kun bestemmes i forhold til de andre befolkningsklassers magt. En relativ stærk (svag) arbejderklasse i en bestemt periode af historien forudsætter således, at kapitalen (og småborgerskabet) i den samme periode har været forholdsvis svag (stærk). Det betyder, at selv under forudsætning af en ubetinget accept af gyldigheden af de tre indikatorer som mål for arbej-

derklassens styrke (mere herom nedenfor) er det ikke tilstrækkeligt, at de alle tre i samme periode udviser ensartede værdier (f.eks. kraftigt stigende pengelønninger og reallønninger, et stort antal strejker og en høj organiseringsprocent) til, at det kan konkluderes, at arbejderklassen har været stærk i denne periode. Også indikatorer for de forskellige kapitalfraktioner og småborgerskabet må underkastes en selvstændig analyse. Og peger disse indikatorer eksempelvis på, at kapitalen eller de mest indflydelsesrige dele deraf (og evt. småborgerskabet) i samme periode også har haft magtfremgang og tilmed en endnu stærkere fremgang end arbejderklassen, ja, så kan det konkluderes, at arbejderklassen i virkeligheden har været relativ svag i denne periode. (Som nævnt i undersøgelsens første artikel, har kapitalens og småborgerskabets styrke i hele den undersøgte periode fra omkring 1850 og frem til i dag været væsentlig større end arbejderklassens, hvad der selvsagt ikke forhindrer, at arbejderklassen i nogle af undersøgelsens epoker har været stærkere end i andre).

I hvert af afsnittene 4, 5 og 6 er det vist, at der kan rejses væsentlige såvel begrebsmæssige som udmålingstekniske indsigelser over for alle tre indikatorer for arbejderklassens styrke. Og det synes berettiget at spørge, om der i det hele taget måles, hvad der ønskes målt - altså indikatorer for arbejderklassens styrke. Denne gyldighedsindsigelse søges der i første omgang taget hensyn til ved at konkludere, at ingen af de tre udtryk *alene* bør benyttes som indikatorer, men at de alle tre for hver epoke af undersøgelsesperioden til stadighed bør sammenholdes. Forekomsten af »usynlig« magtudøvelse understreger yderligere nødvendigheden af denne konklusion.

En ekstra gyldighedsindsigelse er den i afsnit 3 omtalte indbyrdes sammenhæng mellem de tre indikatorer. Der er dog langt fra tale om så éntydige sammenhænge, at der foreligger en fast samvariation mellem dem. En stigende (faldende) organisationsprocent vil således nok tendere mod at påvirke både strejkeomfanget og lønændringerne i opadgående (nedadgående) retning. Men begge størrelser er, som omtalt i henholdsvis afsnit 4 og 5, samtidig influeret af så mange andre forhold, at der langt fra er tale om, at en stigende (faldende) organisationsprocent altid følges af en stigning (et fald) i strejkeomfanget og lønnen. På samme vis vil en vækst i antallet af strejker - og ikke mindst et gunstigt udfald heraf for arbejderklassen - nok tenderer i retning af en stigende organisationsprocent og en stigning i pengelønningerne. Men forbindelserne er langt fra éntydige, fordi de er betinget af en lang række andre forhold, som også påvirker organisationsprocenten og pengelønnen. Endelig skal nævnes, at pengelønsændringernes indflydelse på strejkeomfanget og organisationsprocenten er et temmelig uafklaret område og skal efter et nærmere studium heraf nok vise sig at være yderst kompliceret.

Af disse årsager mener jeg, at der i vid udstrækning kan ses bort fra gyldighedsindsigelsen om sammenhæng mellem de tre indikatorer.

8. UNDERSØGELSENS VIDERE GANG

Hvad skal nu indikatorerne og til sin tid de endelige mål for klassestyrke bruges til? Og hvad skal der i øvrigt videre ske efter de første tre artikler fra undersøgelsen?

Undersøgelsens hovedtese er den historisk-materialistiske: at klassekampen er historiens væsentligste drivkraft og øver som sådan også den afgørende indflydelse på omfang og indhold af den socialpolitiske lovgivning. Hertil føjes, at den internationale og nationale økonomis forløb danner rammerne inden for hvilke klassekampen udvikler sig, og øver en central indflydelse på klassekampen både på det økonomiske, politiske og ideologiske niveau. Det er derfor nødvendigt at beskrive den internationale og nationale økonomis udvikling for den periode, undersøgelsen omfatter. Og først når dette er sket, vil vi - efter bestemmelse af indikatorer for kapitalistklassens og småborgerskabets styrke - kunne foretage den endelige bestemmelse af klassernes indbyrdes styrkeforhold i periodens forskellige epoker.

I en eller flere artikler tegnes et billede af udviklingen i sygesikringen, ulykesforsikringen og arbejdsløshedsforsikringens for den periode, undersøgelsen omhandler. Samtidig hermed foretages en bestemmelse af klassekampen på den del af det politiske niveau, hvor lovgivningen udformes og administreres.

Den endelige efterprøvning af undersøgelsens hovedtese vil ske ved epoke for epoke (med muligheder for et tidsmæssigt efterslæb) at sammenstille udviklingen i de udvalgte dele af sociallovgivningen med klassernes indbyrdes styrkeforhold. Et væsentligt led i denne analyse vil være vekselvirkningen mellem klassekampen på det økonomiske niveau og klassekampen på det politiske.

Kommentar til Ole Zacchi

Jens Holten Larsen

Ole Zacchis kommentarer¹⁾ til min artikel²⁾ giver anledning til følgende kommentarer:

Ole Zacchi er uenig med mig i min vurdering af pengemarkedsintervention som likviditetsstyringsinstrument. Jeg må dog fastholde min konklusion, at der, når Nationalbanken forsyner banksystemet med likviditet ved pengemarkedsintervention, skabes en høj grad af sikkerhed for, at der i pengemarkedet kan skaffes midler til veje til f.eks. køb af obligationer.

For det første må det understreges, at Nationalbanken hidtil under alle forhold har forsynet banksystemet med den nødvendige likviditet.

Når Nationalbanken har valgt at forsyne banksystemet med likviditet ved pengemarkedsintervention, er dette sket i tilfælde, hvor lånerammerne har været utilstrækkelige til at dække lånebehovet. I de enkelte pengeinstitutter glemmes alle bekymringer om utilstrækkelige lånerammer, idet Nationalbanken i en sådan situation naturligvis ikke vil give sig til at opsuge likviditet via pengemarkedet - alene af den grund, at der ingen likviditet er at opsuge.

Pengemarkedsintervention kan i andre tilfælde have karakter af likviditetsopsugning med meget kort varsel. Imidlertid har Nationalbanken to afprøvede instrumenter, der har til formål at opsuge likviditet, nemlig kassebinding og indlånsbeviser. Det kan nævnes, at salg af indlånsbeviser kan iværksættes med få dages varsel, og at Nationalbanken i forbindelse med frigivelsen af kassebindingen den 24. november 1977 meddelte:

»Frigivelsen sker under forudsætning af, at beløbene med et varsel på mindst 14 dage påny indbetales til Nationalbanken, såfremt dette efter Nationalbankens vurdering skønnes nødvendigt«.

Ole Zacchi nævner, med Danmarks Statistik som kilde, at pengemarkedet kan opgøres til 5-6 mia. kr. En nærmere granskning af Statistiske Efterretninger

1. Ole Zacchi: Kommentar til Jens Holten Larsen. Økonomi og Politik, 52. årgang, nr. 1, 1978.
2. Jens Holten Larsen: Nogle nye instrumenter i pengepolitikken. Økonomi og Politik, 51. årgang, nr. 4, 1977.

viser imidlertid, at pengemarkedsmellemværender i 1977 udgjorde mellem 2½ og 6 mia kr. Heraf er noget under halvdelen (1-3 mia kr.) mellemværender med løbetid på 1 måned og derover. Sammenlignes den beløbsmæssige størrelse af disse længere pengemarkedsmellemværender med mængden af speciallån (15-20 mia kr.) ses, at specialindlånsmarkedet var 10 - eller måske endog 20 gange større end pengemarkedet.

I øvrigt er markedernes indbyrdes størrelse ikke afgørende for mine ræsonnementer. Det afgørende er, at Nationalbanken via pengemarkedet transmitterede en renteforhøjelse til specialindlånsmarkedet.

Ole Zacchi nævner endvidere, at finansiering af terminsforretninger:

»meget berde kan ske via aftalemarkedet med dets typiske løbetider, der stort set svarer til - matcher med - terminsforretningernes, end på pengemarkedet, hvor det jo er meget korte løbetider, der dominerer«.

Som nævnt ovenfor har knapt halvdelen af pengemarkedsmellemværenderne en løbetid på 1 måned og derover, hvilket matcher ganske godt med løbetiden af valutaterminsforretninger.

Ole Zacchis sidste indvending mod min artikel angår forholdet mellem et højt indenlandsk renteniveau og tilskyndelsen til valutilåntagning i en situation, hvor der hersker forventninger til en kronenedskrivning.

Ole Zacchi anfører:

»Tænker man sig, at kronenedskrivningen forventes inden for en tidshorisont på 3 måneder, svarer en rentegevinst på 10 pct. på årsbasis kun til en gevinst på godt 2 pct. på 3-måneders basis. Så det er jo ikke nogen særlig kraftig kronenedskrivning, der skal forventes, for rentegevinster af den af Holten Larsen anførte størrelsesorden ikke vil have nogen væsentlig effekt«.

Heroverfor står et par praktiske eksempler vedr. udviklingen af D-mark/krone-forholdet omkring en kronejustering. I månederne op til oktober 1976 og august 1977 herskede udbredte forventninger til en nedskæring af den danske krone i forhold til D-mark. Kronen lå derfor i begge perioder i bunden af slangen. Efter kronenedskrivningerne - henholdsvis den 18. oktober 1976 og den 27. august 1977 - skiftede kronen plads i slangen, således at den umiddelbare effektive kronenedskrivning overfor D-mark i begge tilfælde androg knapt 2%, selvom centralkurserne blev reguleret med henholdsvis 6 og 5%.

Rentegevinsten var i de nævnte perioder 10 - 12 pct. p.a., og det var således over en tremåneders periode forbundet med tab at finansiere tilbegebetaling af D-mark-gæld ved nedbringelse af tilgodehavender i form af speciallån.

Forward slange — et alternativ til det aktuelle valutariske samarbejde?

Jesper Jespersen

1. Principperne bag udformningen af det valutariske system kan groft opdeles i to hovedgrupper, hvor vægten lægges på enten *faste pariteter*, som sikres gennem aktivt køb og salg af valuta fra de deltagende centralbanker, eller *flydende kurser*, hvor markedskræfterne suverænt bestemmer kursudviklingen. I praksis findes der en række mellemformer, idet erfaringerne med anvendelse af ovennævnte principper i rendyrket form næppe kan siges at være tilfredsstillende i et lidt længere tidsmæssigt perspektiv.

Danmark er i den aktuelle situation tilsluttet det europæiske valutasamarbejde, der bygger på et system med faste pariteter - de såkaldte slangevalutaer. Det vil sige, i forholdet til en række af vore samhandelspartnere opretholder vi givne valutakurser, hvorimod kurserne over for den øvrige verden er bestemt i et system af flydende kurser. Her er det dog ikke den danske krone, som spiller nogen nævneværdig rolle, men derimod slangevalutaerne under ét i forholdet til de frit flydende valutaer. Dette indebærer, at valutakursen mellem kronen og f.eks. dollar først og fremmest er bestemt af, hvorledes kursen udvikler sig mellem de betydeligste slangevalutaer (naturligvis først og fremmest DM'en) og den betragtede valuta. På grund af de faste kurser inden for slangen må den danske valuta tilpasse sig kursen mellem DM og dollar givet det faste forhold mellem kroner og DM.

Det er således fastkurs-systemet, der er dominerende for Danmarks vedkommende, og der vil i det følgende blive foretaget en diskussion af udformningen af dette system. I første række vil betydningen af intervention i markedet for forward (termins) valuta blive analyseret - under forudsætning af at valutapolitikken tilstræber opretholdelse af faste spotkurser. Dernæst vil det blive vurderet, hvilke fordele og ulemper der knytter sig til en alternativ udformning, hvor det er faste forwardkurser, der udgør den erklærede valutapolitiske målsætning.

2. Indledningsvis skal det diskuteres, hvilke fordele der i det hele taget knytter sig til faste kurser i modsætning til frit flydende kurser. Det argument, der vel med størst vægt kan fremføres til fordel for faste kurser, er den sikkerhed, det skaber for udenrigshandelen. Omsætningen med udlandet bliver ikke hæmmet af manglende viden om omregningskurser, og det bliver derfor lettere at afgive tilbud og fastlægge priser.

Men her melder spørgsmålet sig allerede, hvorvidt det er spot- eller forward-

kursen, som i denne forbindelse er den relevante beslutningsvariabel for im- og eksportørerne. Ser man på betalingssædvanerne i udenrigshandelen, er det således kun ca. 20 pct. af transaktionerne, der betales i samme måned som leveringen. Selv i disse tilfælde vil det være hovedreglen, at der forløber et vist tidsrum fra indgåelse af den pågældende kontrakt, til den konkrete levering finder sted. Der synes derfor næppe at kunne herske tvivl om, at der i praktisk taget alle handelsmæssige relationer med udlandet er tale om en tidsmæssig forskydning mellem indgåelse af forpligtelsen i fremmed valuta og den dermed forbundne betaling, hvorved forward-kursen bliver den dominerende beslutningsparameter.

Prisen for den større sikkerhed, der ligger i faste spotkurser, har hidtil været de evigt tilbagevendende valutakriser. De stiller krav om tilstedeværelse af en tilstrækkelig stor valutareserve til imødegåelse af spekulationsefterspørgslen. I takt med interventionen på spotvalutamarkedet påvirkes desuden den indenlandske likviditet, hvilket i spekulative perioder kan gøre opretholdelsen af en given likviditetsmålsætning overordentlig kompliceret.

Ved flydende kurser kan pengemængden styres mere præcist, da udenlandske forstyrrelser i højere grad isoleres gennem udsving i valutakursen. Nedenfor skal det fremhæves, hvorledes etablering af et system med faste *forward*kurser skaber mulighed for at etablere en tilsvarende effektiv styring af den indenlandske likviditetsudvikling.

Det traditionelle system med faste spotkurser

3. I det følgende skal ganske kort beskrives, hvorledes fastkurs-systemet fungerer, således som det kendtes fra Bretton Woods aftalerne samt de endnu eksisterende udløbere heraf i form af den europæiske slange. Det centrale element i sidstnævnte system er spotkurserne, der binder de deltagende valutaer snævert sammen, idet de daglige udsving ikke må overstige $2\frac{1}{4}$ pct. fra den anmeldte centralkurs. Hvis en svag valuta når den øvre grænse i forholdet til en eller flere stærke valutaer, må det pågældende lands centralbank foretage intervention i spotmarkedet. Det tager typisk form af et øget udbud af den stærke valuta fra den officielle valutabeholdning. Herved lukkes efterspørgselsgab; men samtidig påvirkes pengemængden i samfundet, idet centralbanken modtager primær national likviditet som betaling for valutaen. Altså finder der en reduktion sted af pengemængden i den privat sektor samtidig med interventionen i valutamarkedet ¹⁾ ²⁾.

1. Her bør det dog bemærkes, at i det omfang, at det er en officiel valutahandler, der efterspørger fremmed valuta, kan der være tale om en samtidig stigning i dennes valutabeholdning, hvorved likviditeten incl. valuta er ændret.
2. Parallelt til denne udvikling i det »svage« land vil likviditeten øges i det »stærke« land, hvis der foretages intervention her i form af efterspørgsel efter den svage valuta.

Interventionen i spotmarkedet kan suppleres med intervention i forwardmarkedet gennem et øget udbud af valuta til fremtidig levering. Formålet med denne intervention er at påvirke kapitalbevægelser forårsaget af rentearbitrage.

For en given renteforskel mellem indland og udland kan kapitalstrømmen ændres ved en mindske af forwardpræmien. Det gøres nemlig herved mere fordelagtigt for udlændinge at placere ledige fonds i indlandet og samtidig sælge provenuet forward. En sådan dækket rentearbitragertransaktion vil ikke være underlagt nogen valutarisiko, da der foregår en samtidig spot- og forwardhandel. Jo mindre forwardpræmien er, jo mere fordelagtigt vil det - for en given renteforskel - være for arbitrageørerne at placere fonds i indlandet, hvorved de tilfører landet valuta og medvirker til at forbedre valutastillingen.

I figur 1 er der givet en grafisk fremstilling af, hvorledes henholdsvis spotintervention (${}_0G_0$) og forwardintervention (${}_0G_{90}$) kan bidrage til at opretholde en bestemt spotvalutakurs³).

3. I figur 1 er det forudsat, at nettoudbudet af spotvaluta ${}_0ST_0$ stammer fra de løbende transaktioner med udlandet som f.eks. betaling for varer og tjenester. Her må det formodes, at jo højere valutakursen er, jo mere gunstigt udvikler disse løbende betalinger sig, altså vil ${}_0ST_0$ -kurven stige mod højre. Kurvens placering er yderligere påvirket af tidligere indgåede forwardkontrakter, der udløber i den betragtede periode. Og endelig vil den langfristede kapitalimport spille en rolle, hvis der optages et udenlandsk lån netop i denne periode og provenuet udbydes, vil ${}_0ST_0$ -kurven rykke mod højre.

Nettoefterspørgslen er antaget at stamme fra rentearbitragertransaktioner. Disse transaktioner binder spot- og forwardmarkederne sammen, idet en arbitragertransaktion indebærer samtidig efterspørgsel og udbud af henholdsvis spot- og forwardvaluta. For en given renteforskel er det således udelukkende den relative kursforskel eller forwardpræmien (discount'en) der øver indflydelse. Af præsentationsmæssige hensyn kan den ene af rentearbitrageefterspørgselskurverne, ${}_0A_0$, derfor tegnes vandret, hvorimod den anden ${}_0A_{90}$ må antages at have en vis hældning, da der skal en stigende forwardpræmie til at tiltrække en større og større mængde arbitragekapital. På forwardmarkedet vil nettoudbudet af valuta være bestemt af dels spekulanterne og dels de løbende transaktioner, der indeholder et kreditelement. Spekulationsudbudet må formodes at være nul, når forwardkursen er lig med den forventede fremtidige spotkurs. Er forwardkursen højere, vil der være et positivt nettoudbud, hvilket giver ${}_0ST_{90}$ -kurven en positiv hældning, der yderligere forstærkes af valutakurselasticiteten i de løbende transaktioner.

Spot- og forwardkursen bestemmes nu af skæringspunkterne mellem nettoudbud og -efterspørgselskurverne i hvert af markederne henholdsvis s og f. Det er i denne sammenhæng vigtigt at understrege, at den udbudte arbitragekapital i det ene marked nødvendigvis må være lig med den efterspurgt mængde i det andet marked, jfr. ${}_0\bar{A}_0 = \div {}_0\bar{A}_{90}$. Desuden bemærkes det, at spotkursen befinder sig på det øvre interventionspunkt (s-max).

Sker der nu en forstyrrelse af spotmarkedet, f.eks. en reduktion af de løbende betalinger, så ${}_0ST_0$ -kurven rykker mod venstre (en reduktion af nettoudbudet), må centralbanken træde til for at sikre, at spotkursen ikke stiger yderligere. Finder intervention sted i spotmarkedet, skal den have et omfang, der netop modsvarer reduktionen, så ${}_0ST_0$ -kurven presses tilbage og interventionsbeløbet har størrelsen ${}_0G_0$.

Alternativt kunne centralbanken have interveneret i forwardmarkedet. Det skulle i så fald have haft et omfang, der sikrede at ${}_0\bar{A}_0^* = \div {}_0\bar{A}_{90}^*$, hvilket opnås gennem et øget udbud af forwardvaluta angivet ved ${}_0G_0$ i figur 1. En sådan udformning vil altså resultere i øget kapitalimport ${}_0\bar{A}_0^*$ og en apprecieret forwardkurs.

For en mere detaljeret gennemgang af de enkelte elementer i ovenstående præsentation af nettoudbuds- og efterspørgselskurver henvises til f.eks. J. Jespersen, 1978 eller P. A. Bøggild, 1969.

4. Der kan dog være grund til at omtale to afledte effekter af forwardinterventionen, der umiddelbart vil bevirke en afsvækkelse af den stabiliserende effekt på spotkursen af den øgede kapitalimport (${}_0\bar{A}_0^*$). For det første vil indstrømmningen af kapital påvirke det indenlandske renteniveau, idet disse fonds placeres på pengemarkedet eller i andre helt korte fordringer. En reduktion af det korte renteniveau vil svække incitamentet til yderligere arbitrage-kapitalimport. I det omfang, bankernes likviditet forøges, skabes der desuden mulighed for spot-spekulation, der i modsætning til forwardspekulation lægger beslag på likviditet. For det andet vil den appreciering af forwardkursen, der finder sted (i det mindste relativt til, hvad der ville ske uden forwardintervention), medføre et mindsket udbud af forwardvaluta fra spekulanter og im- og eksportører (jfr. figur 1 kurven ${}_0ST_{90}$). Dette skyldes, at for en given forventet spotkurs er forwardkursen nu lavere, og det er derved blevet mere fordelagtigt at spekulere i en devaluering, hvorved der udbydes mindre forwardvaluta. For im- og eksportører er der sket det, at de priser, der er baseret på forwardkursen, er henholdsvis blevet billigere/dyrere, således at nettoimporten målt i værdi må formodes at stige⁴).

Den stabiliserende effekt af forwardinterventionen skal derfor modificeres i overensstemmelse med styrken af de to ovennævnte afledte effekter. Desuden må det fremhæves, at rentestyringen er upræcis, idet den konkrete effekt af forwardinterventionen ikke kendes på forhånd. Herved kan forwardinterventionen kun betragtes som et supplement til spotinterventionen. Den uønskede renteudvikling må dernæst imødegås ved intervention på et eller flere indenlandske finansielle markeder, hvilket ydermere ikke kan undgå at have en likviditetsvirkning.

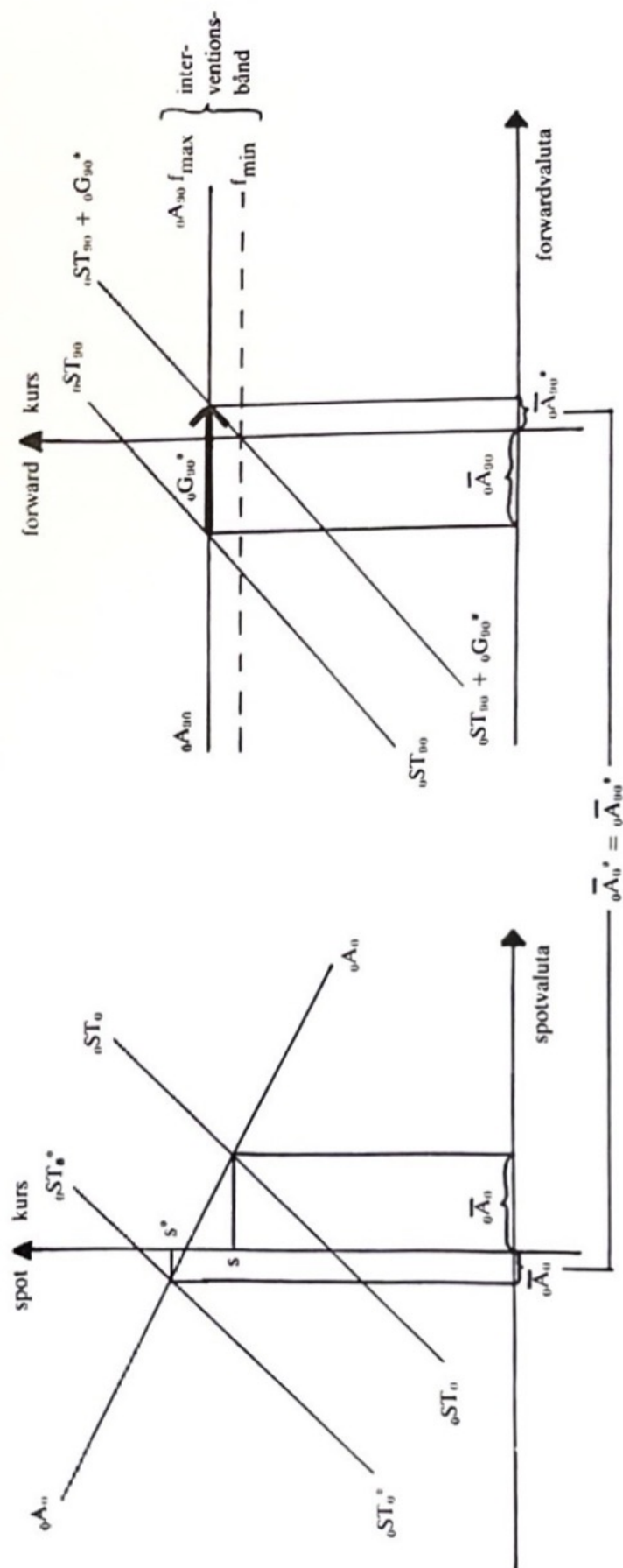
Et system med faste forwardkurser - »En forward slange«

5. Alternativt kunne man forestille sig, at det var forwardkurserne, der blev søgt fastholdt. Som nævnt ovenfor ville det i sig selv indebære en gevinst for handelssamkvemmet, da forwardkursen må antages at spille en langt større rolle for im- og eksportører end spotkursen.

Når en svag valuta kommer under pres, vil den primære intervention derfor skulle foregå i forwardmarkedet. Dette indebærer den umiddelbare fordel, at der ikke er nogen kvantitativ begrænsning på omfanget af denne intervention. Udbud af forwardkontrakter stiller nemlig ikke krav om tilstedeværelse af en tilsvarende valutareserve (hvad der sker, når kontrakterne skal indfries, vil blive diskuteret nedenfor). Yderligere undgås en forstyrrelse af udviklingen i den indenlandske pengemængde i det omfang, man er villig til at opgive en specifik målsætning med hensyn til spotkursen.

4. Sidstnævnte ræsonnement bygger på en forudsætning om, at der ikke er en J-kurve effekt i udenrigshandelen.

Figur 2. Faste forwardkurser

Anm.: Et til figur 1 svarende fald i spotudbudet af valuta analyseres. Spotkursen er antaget frit flydende, hvorved forward-intervention bliver den eneste aktuelle form for indgreb. De størrelser med »-« er ligevægtsværdier, og en »*« angiver værdier efter faldet i spotudbudet er indtruffet.

Ligesom under det traditionelle system skal der også foretages en vurdering af de afledte effekter. Dette vil blive gjort med udgangspunkt i figur 2, der viser, hvorledes der nu eksisterer en fast forwardkurs, mens spotkursen i princippet er blevet gjort flydende⁵).

6. Interventionen i forwardmarkedet vil naturligvis også under det nye system påvirke arbitragestrømmene; men hvor det før indebar en appreciering af forwardkursen, vil der nu i stedet finde en depreciering sted af spotkursen ($s \rightarrow s^*$). Dette vil indebære en formindskelse af spotspekulationen, hvorimod forwardspekulationen må befrygtes at blive stimuleret af en stigning i valutakursen, der bekræfter spekulanterne i, at den fremtidige spotkurs vil ligge højere end den aktuelle forwardkurs. Dette taler for, at man søger at forhindre ren forwardspekulation, da den blot synes at destabilisere og vil kunne antage en helt uberegnelig størrelse. I det omfang, handelsbalancen er påvirket af udviklingen i spotkursen, vil en depreciering formodentlig givet et (beskedent) bidrag til at lette presset mod valutaen gennem en forbedring af de løbende poster.

Der vil derimod ingen afledte effekter være på pengemængdeudviklingen. Ønskes der alligevel en påvirkning af likviditeten, kan dette ske ved, at centralbanken udbyder spotvaluta og efterspørger terminsvaluta, hvilket dog stiller krav om, at den nødvendige valutareserve er til rådighed.

I modsætning til systemet med de faste spotkurser vil de afledte effekter alt i alt virke yderligere stabiliserende. Her må dog gøres en klar undtagelse med hensyn til forwardspekulationen. Denne kan eventuelt undgås ved en opretholdelse af det forbud, der eksisterer i de danske valutabestemmelser mod indgåelse af forwardkontrakter, der ikke har et kontraktligt underlag i form af på forhånd fastlagte forpligtelser i fremmed valuta.

7. Man kan rejse det spørgsmål, hvilke forwardkontrakter der med fordel kan interveneres med. Valget af interventionsvaluta må blive bestemt af markedet, idet der her vil være behov for at forhindre, at kursen på nogen valuta stiger udover de fastlagte grænser. Derimod er den valgte løbetid for kontrakterne mindre oplagt. Et synspunkt er, at der principielt må skulle finde intervention sted i alle i praksis anvendte løbetider, hvilket yderligere indebærer den fordel, at forwardmarkedet blev gjort mere homogent. Herved vil der umiddelbart blive opnået en velfærdsgevinst i sammenligning med den aktuelle situation, hvor forwardmarkedet er meget »tyndt«, så snart talen kommer på kontrakter med en løbetid, der overstiger ca. 9 måneder. Alternativt kunne man hævde, at det ville

5. I figur 2 er arbitrageefterspørgselskurven i forwardmarkedet blevet tegnet vandret og interventionsbåndet omkring den givne forwardkurs angivet. En forstyrrelse i spotmarkedet parallel med den i figur 1 vil resultere i en depreciering af spotkursen, og kun ved intervention i forwardmarkedet svarende til ${}_0G_{90}$ vil den givne forwardkurs kunne fastholdes. Gennem interventionen opnås, at ${}_0\bar{A}_0^* = \div {}_0\bar{A}_{90}^*$, der jo er en forudsætning for ligevægt på begge markeder.

være tilstrækkeligt at intervenere i én bestemt løbetid⁶), hvorefter forwardkurser for de øvrige løbetider automatisk vil indstille sig under hensyntagen til rentestrukturen og valutakursforventningerne. Specielt rentestrukturen vil her spille en afgørende rolle, idet arbitragører vil kunne opnå en gevinst, hvis der er forskelle i den inden- og udenlandske rentestruktur. Hvorimod spekulanterne i det omfang, det er lykkedes at holde dem ude af forwardmarkedet, i tilsvarende mere begrænset grad vil kunne influere på forwardkurs-profilen. Dog en type af spekulanter kan ikke udelukkes, nemlig de der har en kontrakt, der åbner mulighed for at købe forwardvaluta. Men i modsætning til systemet med faste spotkurser, hvor forventningerne i perioder er meget ensrettede, og spekulation i spotkursændringer synes at være en ret åbenbar og risikofri aktivitet, vil dette ikke være tilfældet med fleksible spotkurser, uanset om forwardkursen er fast. En spekulativ handling i form af at undlade at terminssikre et udenlandsk tilgodehavende / forpligtelse vil derfor være en meget mere risikabel transaktion, der næppe i samme grad vil gribe om sig i »nervøse« perioder, og under alle omstændigheder er der en kvantitativ overgrænse for omfanget bestemt af de underliggende kontrakters størrelse.

En del taler således for, at den forwardkurs, der repræsenterer den gennemsnitlige løbetid for kreditgivningen i udenrigsomsætningen, udvælges som den centrale kurs, men at intervention i andre løbetider foretages i det omfang, at markedet ikke selv kan etablere en rimelig balance mellem udbud og efterspørgsel afspejlende forskellene i rentestruktur i ind- og udland.

Det tidsmæssige aspekt

8. Ved enhver form for forwardintervention melder det spørgsmål sig, om man i virkeligheden ikke blot udskyder problemerne sammenlignet med spotinterventionen. Om så var tilfældet, må man i hvert fald fremhæve det umiddelbart positive, at der opnås en tænkepause, og politikerne ikke af nød tvinges til at foretage noget overilet. Intet er så bedrøveligt som en devaluering fremkaldt af en for lille valutareserve. Men lad os se lidt nærmere på, hvorledes situationen ser ud f. eks. 90 dage senere (under forudsætning af at interventionen er foregået i 90 dages terminskontrakter).

Når forwardkontrakterne udløber, skal de honoreres med spotvaluta. Denne valuta kan centralbanken erhverve sig ved at efterspørge den i markedet, hvorved der kommer en overskudsefterspørgsel, som dog øjeblikkeligt vil modsvares af et øget udbud i det omfang, arbitragørerne vælger at forlænge deres arbitragekontrakter med yderligere 90 dage. Dette vil de gøre, hvis den fordelagtige rentedifference stadig eksisterer. I denne situation vil likviditeten og spotkursen

6. For eksportbetalinger drejer det sig om i gennemsnit ca. 60 dage og for importbetalinger ca. 100 dage, hvorfor det vil være nærliggende at vælge 3-måneders kontrakter.

altså være upåvirket, og centralbanken skal blot forny sit udbud af forwardvaluta. Havde centralbanken derimod dækket sine udløbne forwardforpligtelser ved træk på valutareserven, ville det i princippet have svaret til en spotmarkeds-intervention, hvilket ville have mindsket den indadgående arbitrage og dermed reduceret pengemængden i den private sektor.

Er der derimod tale om et mere permanent underskud på de løbende poster, vil der være behov for en fortsat stigende kapitalimport. Dette kan sikres gennem en øget arbitrageindstrømning, der etableres ved en stigning i interventionsomfanget i forwardmarkedet, samtidig med at spotkursen deprecierer for derigennem at reducere forwardpræmien. Alternativt kan en sådan stigende udlandsgæld søges dækket ved en indenlandsk rentestigning, der ligeledes tiltrækker kapital fra udlandet. Men i et system med faste forwardkurser vil det have de ovenfor beskrevne uheldige effekter ved at presse spotkursen nedad til skade for handelsbalancen og som ekstra incitament til forwardspekulation.

Endelig må det bemærkes, at faste forwardkurser - såvel som faste spotkurser - vil aldrig kunne overflødiggøre kurstilpasninger forårsaget af fundamental uligevægt i udenrigsomsætningen. Derimod kan forbigående forstyrrelser opfanges, således at de ikke gennem mere eller mindre tilfældige udsving forøger usikkerheden i erhvervslivet endsige bærer ved til en destabiliserende forventningsdannelse.

Hvad koster interventionssystemerne?

9. I kroner og ører er det overordentligt vanskeligt at opgøre omkostningerne ved de forskellige interventionssystemer. Ligeledes er de samfundsmæssige gevinster og tab næster umulige at sætte tal på. Denne diskussion benævnes ofte »teorien om det optimale valutaområde« og skal ikke forfølges nærmere. Derimod vil der blive påpeget nogle specifikke områder hvor forwardinterventionen adskiller sig fra spotintervention i omkostningsmæssig sammenhæng.

Spotintervention kan kun fungere, hvis centralbanken råder over en tilstrækkelig valutareserve. Denne er karakteriseret ved at være lavt forrentet i forhold til lange lån, som ofte har dannet baggrunden for tilvejebringelsen af reserven. Hertil kommer så det tab, et land, der er nettodebitor, lider ved et fald i spotkursen. I det omfang det især er eksportvirksomheder, der har optaget udlands-lån, skal man naturligvis ikke lade sig fikse af den øjeblikkelige forøgelse af deres gæld til udlandet, idet deres eksportindtægter jo må forventes at stige i fremtiden. Ligeledes kan nogle lån være optaget i udpræget hårde valutaer, hvor renteniveauet er signifikant lavere end det danske, for derigennem at kompensere en oplagt kursændringsforventning.

Forwardintervention stiller ikke krav om besiddelse af nogen valutareserve, hvorved denne udgift spares. Hertil kommer, at en udbygning af forwardmar-

kedet vil indebære den fordel, at alle forpligtelsen fastlagt i udenlandsk valuta kan kurssikres, så der ikke opstår noget »tab« for den private sektor.

I det omfang at centralbanken p.g.a. intervention holder en stor åben position af forwardkontrakter, har den påtaget sig en risiko for at lide et tab, hvis spotkursen afviger fra forwardkursen efter korrektion for en eventuel rentedifference. Er spotkursen højere, når kontrakterne udløber, lider centralbanken således et tab svarende til de indgåede kontrakter gange med »afvigelsesdiscounten«⁷⁾. En mulig måde for centralbanken at undgå at lide disse tab er ved at hæve renteniveauet, hvorved spotkursen apprecierer.

Endelig indebærer systemet med faste forwardkurser den fordel, at pengemængdeudviklingen kan styres mere præcist - i princippet lige så præcist som ved flydende kurser.

Konklusion

10. Forwardintervention synes således at være et oplagt supplement til den valutapolitiske styring. Den kan have to principielt forskellige udformninger: enten som et ekstra instrument inden for et system af faste *spot* valutakurser eller som hovedinstrumentet i et system med faste *forward* kurser.

Førstnævnte udformning ville indebære en vis aflastning af valutareserven i akutte situationer, men kan ikke fjerne en af de fundamentale svagheder ved faste spotkurser, at rentestyringen er usikker. Ligeledes vil de afledte effekter i forbindelse med forwardinterventionen medvirke til at afsvække den umiddelbart gunstige virkning af en sådan intervention.

Herover for står så udformningen af et valutakurssystem, hvor det er forwardkurserne, som er faste og sikres gennem intervention i dette marked. Her ved opnås for det første, at erhvervslivet har en fast kurs, der kan indgå i deres kaukulationer. Ydermere er forwardkursen i mange tilfælde væsentlig mere relevant end spotkursen, da det typiske tilfælde nemlig er en transaktion med tidsmæssig forskudt betalingstermin, hvorved det er forwardkursen, der bliver af betydning.

I en vis forstand skabes der et dobbelt valutamarked, hvor transaktioner, afledt af handelsstrømme, kan holdes adskilt fra helt kortfristede kapitalbevægelser (»hot money«). Desuden hersker der ingen risiko for at blive tvunget ud i en uønsket devaluering, fordi valutareserven løber tom. Endelig bør det nok fremhæves, at dette system med faste forwardkurser vil fungere bedst, hvis man

7. Beregnet som
$$\frac{\text{forwardkurs} - \text{aktuel spotkurs}}{\text{forwardkurs}} \div (\text{rentedifferencen mellem ud- og indland på}$$

kontrakttidspunktet). Er dette udtryk positivt, har centralbanken solgt forwardvalutaen dyrere, end den kan købe valutaen, når kontrakten udløber - og vice versa.

søger at udelukke spekulationen, idet de ikke synes at tjene noget formål i form af at stabilisere kursudviklingen og i perioder vil kunne antage et uoverskueligt omfang.

Disse styringsmæssige gevinster kan således opnås, uden at det bliver nødvendigt at gøre kurserne flydende til skade for den internationale handel.

Litteraturoversigt

Day, William H. L.: »The Advantages of Exclusive Forward Exchange Rate Support«, *IMF Staff Papers*, vol. 23, (July 1976), pp. 137-63.

McCormick, F.: »A Multiperiod Theory of Forward Exchange«, *Journal of International Economics*, Vol. 7, pp. 269-82 (1977).

Stern, R. M.: *The Balance of Payments*, London: MacMilan Press Ltd. 1976, (især kap. 2).

Jespersen, J., 1978: »En note om samspillet mellem spot og forwardmarkederne for udenlandsk valuta, stencileret.

Bøggild, P. A.: »Spekulation, terminshandel og renteniveau«, *Økonomi og Politik*, vol. 43, nr. 1, 1969, pp. 20-44.

Udviklingen i den internationale og danske økonomi

DEN INTERNATIONALE ØKONOMI

Det 1. kvartal af 1978 var præget af stagnerende eller faldende vækst i de to-neangivende lande. I USA var der i 1. kvartal ingen stigning i BNP på grund af det hårde vintervejr og kulminestrejken, men til gengæld skete der en kraftig aktivitetsudvidelse i 2. kvartal. Denne aktivitetsudvidelse kom på et tidspunkt, hvor kapacitetsudnyttelsen var relativ høj, og den blev derfor fulgt af stigende inflation. Beregnet på årsbasis steg forbrugerpriserne i månederne marts, april og maj med 11,3 pct. Dette er meget efter amerikanske forhold, hvorfor myndighederne reagerede med en stramning af pengepolitikken samtidig med, at præsident Carter blev tvunget til at udskyde en række planlagte skattelettelser. USA's betalingsbalanceunderskud er fortsat et stort problem, dog ventes det nu, at faldet i dollarens internationale værdi, den stramme pengepolitik og eventuel gennemførelse af en ny energilovgivning vil kunne medføre et fald i betalingsbalanceunderskuddet. OECD har således nedjusteret sit skøn for underskuddet på betalingsbalancens løbende poster i 1978 fra 24 mia. \$ til 19 mia. \$. En væsentlig del af betalingsbalanceunderskuddet kan henføres til samhandelen med Japan, og der er derfor sket et stærkt fald i dollar/yen-kursen, som ved udgangen af juli måned faldt til det laveste niveau siden 2. verdenskrig. Den japanske økonomi er tilsyneladende ikke blevet afdæmpet nævneværdigt som følge af yen's stigende værdi. Dollarfaldet har billiggjort den store japanske olieimport, og eksporten til USA er på grund af den høje amerikanske inflation ikke blevet hæmmet trods den stigende yen-kurs.

I Vesttyskland forventes i indeværende år en vækst i BNP på 2,5 pct., hvilket er mindre end regeringens tilkendegivne mål på 3,5 pct. Forbrugerprisstigningerne ligger for øjeblikket under 3 pct. på årsbasis, arbejdsløsheden er fortsat høj, og det vesttyske betalingsbalanceoverskud kan ikke ventes nedbragt i 1978. I de første fem måneder af 1978 var betalingsbalanceoverskuddet således 5,46 mia. DM mod 4,42 mia. DM i samme periode 1977. Der er således god baggrund for at stimulere den vesttyske økonomi.

I Storbritanien viser resultaterne af den førte indkomst- og pengepolitik sig nu i form af faldende inflationsrate og forbedret handels- og betalingsbalanceunderskud. Lønningerne stiger imidlertid nu hurtigere end priserne, hvilket er ensbetydende med stigende realløn og forøget forbrug. Det liberale partis opsigelse af Lib-Labkontrakten antages at ville medføre valg til efteråret, og den meget ekspansive finanspolitik, der er lagt op til, kan derfor næppe ventes strammet. Til gengæld har regeringen strammet indkomstpolitikken, idet der er sat

en ramme på 5 pct. for lønstigningerne under det 4. år af den sociale kontrakt, der trådte i kraft den 1. august.

I Sverige går det nu langt bedre, devalueringen af den svenske krone har været medvirkende til en stigning i eksporten, og underskuddet på betalingsbalancens løbende poster forventes derfor i år at blive noget mindre end sidste år, hvor det var på 14,9 mia. Sv.kr. Men på grund af de store lagre, der frem til sidste år blev opbygget med statsstøtte, vil der gå nogen tid før den stigende eksport giver sig udslag i stigende produktion og beskæftigelse. I 1977 faldt BNP med 2,5 pct. og i indeværende år ventes ingen vækst i BNP.

Den stadige uro omkring dollarens faldende værdi og den fortsatte udeblivelse af et egentligt økonomisk opsving var baggrunden for to topmøder i juli måned, henholdsvis topmødet mellem EF-landene den 7.-8. juli i Bremen og topmødet mellem syv af den vestlige verdens største nationer den 16.-17. juli i Bonn. På EF-topmødet formuleredes et fælles oplæg forud for Bonn-topmødet, og det vigtigste resultat blev en beslutning om at skabe et tættere monetært samarbejde mellem medlemslandene. De lande, som står udenfor den europæiske valutaslange, skal indledningsvis indgå i et løsere valutasamarbejde i en vis tilknytning til slangen, men med mulighed for de enkelte valutaer til større udsving end de $2\frac{1}{2}$ pct. til hver side af pariteten, som gælder for slangevalutaerne. Der oprettes i forbindelse hermed en europæisk valutafond, hvori de enkelte medlemslande indskyder dele af deres valutaeserver. Udgangspunktet for aftalerne var et fælles oplæg mellem Frankrig og Vesttyskland, men en egentlig fastlæggelse af de nærmere detaljer blev bl.a. på grund af Storbritanniens tilbageholdenhed udskudt til et møde i december.

Topmødet i Bonn mandede ud i aftaler, der havde karakter af en handel mellem USA på den ene side og Vesttyskland/Japan på den anden side. Medens USA på sin side måtte afgive løfte om at mindske sin afhængighed af importeret olie lovede Vesttyskland og Japan på deres side, at ville stimulere den økonomiske vækst. Medens iagttagere nærer nogen skepsis til Japans vilje til at opfylde løfterne fra Bonn, ventes det, at Vesttyskland vil søge at opfylde sine løfter gennem en mere ekspansiv finanspolitik.

DEN DANSKE ØKONOMI

Regeringens påtænkte skattereform

Den 11. maj 1978 fremlagde skatte- og afgiftsminister Jens Kampmann i folketinget en redegørelse for regeringens påtænkte skattereform, som søges gennemført fra 1. januar 1980.

Der er opstillet følgende mål med skattereformen:

- En mere rimelig fordeling af de samlede skattebyrder til fordel for de lavere og mellemste indkomstgrupper.

- Et forenklet og mere overskueligt skattesystem gennem sanering af en række af de skattemæssige fradrag. Herved kommer den skattepligtige indkomst i højere grad end under den gældende ordning til at svare til den personlige bruttoindkomst.
- En skærpet beskatning af den samfundsskabte værditilvækst på fast ejendom.
- En ændret beskatning af de selvstændige erhvervsdrivende.
- En mere ensartet indkomstbeskatning i kommuner og amtskommuner.

Blandt de fradrag, der foreslås ophævet, er det faste lønmodtagerfradrag på 2.000 kr. og fradraget på indtil 3.000 kr. for præmier til livsforsikringer, syge- og ulykkesforsikringer og indskud på børneopsparings- og selvpensioneringskonti. Reglerne om fradrag for gavebeløb og indskud på etableringskonti foreslås ophævet. Skattefriheden for indskud på kapitalforsikringer og opsparing i pensionsøjemed samt præmier og kapitalindskud på rateforsikringer i pensionsøjemed foreslås også ophævet.

For virksomhedernes vedkommende foreslås fradragsretten for repræsentationsudgifter ophævet og selskabsskatteprocenten forhøjet fra 37 pct. til 40 pct.

Fradrag for renteudgifter af privat gæld foreslås omlagt, så værdien af fradraget bliver den samme uanset størrelsen af den skattepligtige indkomst. Regeringen opstiller to alternative forslag. Enten omlægges fradragsretten fra fradrag i indkomsten til fradrag i de beregnede skatter eller renteskatteordningen gennemføres. Denne går ud på, at debitor betaler kreditor 60 pct. af de påløbne renter, hvorefter såvel renteindtægter som udgifter holdes uden for indkomst-opgørelsen, idet der dog ønskes bevaret en almindelig indkomstskattepligt for store renteindtægter. Uanset hvilken metode man vælger, foreslår regeringen, at omlægningen sker gradvis over en kortere periode på f.eks. 5 år, og at beregningen af lejeværdi i egen bolig bibeholdes. Standardfradrag for ejerboliger foreslås ophævet, og ejendomsskatterne skal ikke mere kunne fratrækkes ved opgørelsen af den skattepligtige indkomst.

Derudover agter regeringen at fremsætte forslag om en skærpet beskatning af den fremtidige samfundsskabte værditilvækst på al fast ejendom i det omfang tilvæksten overstiger den almindelige inflationsstigning.

Det understreges i redegørelsen, at det ikke er tanken, at reformen skal føre til en almindelig skærpelse af beskatningen. Det merprovenu, som saneringen af de skattemæssige fradrag og de øvrige ændringer af beskatningen vil indbringe ved uændrede skattesatser, skal derfor fuldt ud anvendes til en forlængelse af proportionalstrækket og en forhøjelse af personfradraget.

Regeringens langsigtede boligpolitik

Samtidig med fremlæggelsen af den skattepolitiske redegørelse afgav boligminister Ove Hove en redegørelse for regeringens langsigtede boligpolitik. Må-

let med de boligpolitiske forslag er at forbedre det offentlige styringsmuligheder af byggeriet, opnå en mere stabil byggerytme samt skabe et sikrere grundlag for den enkelte families boligmæssige dispositioner. Endvidere søges der realiseret et årligt nybyggeri på det nuværende niveau (dvs. ca. 35.000 boliger), hvoraf de 9.000 skal opføres som almennyttigt boligbyggeri. Endelig søges byfornyelsesaktiviteten øget.

Forslaget om en ændret finansieringsordning skal ses på baggrund af ønsket om at sikre et hensigtsmæssigt boligudgiftsforløb for alle nye boliger, at modvirke virkningerne af de foreslåede omlægninger i skattelovgivningen på begyndelsesboligudgifterne i nye ejerboliger og at nedbringe begyndelseslejen i nyt almennyttigt boligbyggeri.

Disse hensyn foreslår regeringen tilgodeset ved en omlægning af finansieringen til en indeksslåneordning. Indeksslånene tænkes givet til almennyttigt byggeri (80 pct. af nettoanskaffelsessummen), til ejerboliger (max. $\frac{1}{3}$ af nettoanskaffelsessummen) og til by- og boligforbedring.

Indeksslånene foreslås udformet, så restgælden indeksreguleres efter reguleringspristallet. Lånene forudsættes afsat i et »lukket kredsløb« til skattefri institutioner, dvs. ATP, pensionskasser m.fl. Staten skal ifølge redegørelsen garantere afsætning til en rimelig høj fast kurs som sikrer, at låntagers begyndelsesydelse er lavere end under den nuværende ordning samt garantere overfor låntager, at stigninger i kapitalydelsen på grund af indeksreguleringen ikke overstiger stigningen i indkomsterne. For på længere sigt at sikre långiver en rimelig forrentning udbetaler staten løbende et tilskud i forhold til den til enhver tid værende restgæld.

Det økonomiske Råd's maj-rapport

Det fremgår af Det økonomiske Råd's maj-rapport, at udsigterne for dansk økonomi på kort sigt er ret dystre.

Der må påregnes en fortsat stigning i ledigheden til op mod 200.000 i 1979. Stigningen er dog ikke udtryk for faldende beskæftigelse. Beskæftigelsen vil i 1978 ligge på stort set samme niveau som i 1977. I den private sektor forudses et fald, der opvejes af forøget beskæftigelse i den offentlige sektor. Årsagen til den stigende ledighed er den fortsatte vækst i antallet af arbejdssøgende.

Vismændene forventer et underskud på betalingsbalancens løbende poster på ca. 9 mia. kr. i såvel 1978 som 1979. Den aftagende prisstigningstakt forventes fortsat i 1979, såfremt den nuværende linie i indkomstpolitikken fastholdes.

Med henblik på at uddybe de økonomiske balanceproblemer har vismændene gennemført beregninger over udviklingen frem til 1985. En målsætning om et vist overskud på betalingsbalancen i midten af 1980'erne vil kunne realiseres hvis:

a) skattepolitikken ved samme reale stigning i de offentlige udgifter som i ud-

gangsskønnet år for år strammes i et omfang svarende til en umiddelbar provenustigning på knapt 5½ mia. kr. (1977 prisniveau), og

- b) dette ikke helt eller delvist søges kompenseret ved større lønstigninger m.v. samt
- c) opsparringstilbøjeligheden i husholdningerne ikke reduceres væsentligt som en reaktion på skatteforhøjelserne.

Selv om disse forudsætninger opfyldes, vil der ifølge vismændenes beregninger fortsat være en ledighed i 1985 i størrelsesorden 80.000.

Løsningen på det kombinerede beskæftigelses- og betalingsbalanceproblem kan i princippet opnås ved at kombinere en intensiv indkomstpolitik med en finanspolitisk stramning. For at indkomstpolitikken ikke skal bryde sammen, skal den indeholde andet end lønpolitik. Indkomstpolitikken må derfor formentlig udvides til at omfatte en rimelig beskatning af kapitalgevinster. Derimod kan indkomstpolitikken kun opfylde sit mål - en betydelig reduktion af omkostningsniveauet i forhold til udlandet - hvis det accepteres, at lønkvoten falder, dvs. at man ikke kan stille krav om, at lønninger og profiler skal »holde lige meget for«.

Produktion og Beskæftigelse

Danmarks Statistik's opgørelse af industriens ordre- og omsætningssituation i perioden marts-maj 1978 viser en omsætningsfremgang på 10 pct. i forhold til samme periode året før. Målt i faste priser steg omsætningen med 4 pct. Ordreindgang og ordrebeholdning var henholdsvis 11 pct. og 8 pct. større end året før. Stigningen for hjemmemarkedet var den samme som stigningen for eksportmarkedet for såvel ordreindgang som ordrebeholdning.

Industriens ordre- og omsætningssituation: Hovedområder - årlig ændring i procent marts-maj 1978 i forhold til marts-maj 1977

	Omsætning (lb. priser)	Omsætning (mængde)	Ordreindgang	Ordrebeholdning
Industri i alt excl. skibsværfter heraf:	+ 10	+ 4	+ 11	+ 8
Investeringsgodeindustri	+ 10	+ 2	+ 15	+ 11
Mellemproduktindustri	+ 8	+ 5	+ 9	+ 4
Forbrugsgodeindustri	+ 12	+ 4	+ 11	+ 5

Investeringsgodeindustrien. I 3-måneders perioden marts-maj 1978 steg omsætningen målt i løbende priser med 10 pct. i forhold til året før. Omsætningsfremgangen for hjemmemarkedet var 12 pct., mens eksportmarkedet kun steg 8 pct. Stigningen i ordreindgangen og ordrebeholdningen på henholdsvis 15 pct.

og 11 pct. dækker ligeledes over en væsentlig større fremgang for hjemmemarkedet end for eksportmarkedet.

Mellemproduktindustriens fremgang i ordreindgangen på 9 pct. dækker over en fremgang for eksportmarkedet på 11 pct. og for hjemmemarkedet på 8 pct. Stigningen i ordrebeholdningen på 4 pct. stammer fra en tilbagegang i ordrebeholdningen for eksportmarkedet på 2 pct. og en fremgang for hjemmemarkedet på 9 pct.

Forbrugsgodeindustrien. I modsætning til investeringsgodeindustrien har stigningen i såvel omsætning som ordreindgang og ordrebeholdning for forbrugsgodeindustriens vedkommende været større for eksportmarkedet end for hjemmemarkedet. Omsætningsfremgangen på 12 pct. i løbende priser dækker over en stigning for eksportmarkedet på 13 pct. og for hjemmemarkedet på 11 pct. Ordreindgangen for eksportmarkedet er steget med 12 pct. og for hjemmemarkedet med 10 pct., mens ordrebeholdningen ligger 16 pct. højere for eksportmarkedet og 8 pct. lavere for hjemmemarkedet.

Nedenstående tabel viser industriens ordre- og omsætningssituation for de enkelte industribrancher i perioden februar-april 1978.

Industriens ordre- og omsætningssituation: Brancher - årlig ændring i procent februar-april 1978 i forhold til februar-april 1977

	Omsætning (lb. priser)	Omsætning (mængde)	Ordreindgang	Ordrebeholdning
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	+ 9	- 2	+ 6	+ 6
Tekstil, beklædning- og læderindustri	- 3	- 8	+ 7	- 2
Træ- og møbelindustri	+ 4	- 4	+ 7	+ 21
Papir- og grafisk industri	+ 17	+ 16	+ 20	+ 5
Kemisk industri	+ 5	+ 4	+ 5	+ 3
Sten-, ler- og glasindustri	+ 8	- 1	+ 7	+ 34
Jern- og metalværker og støberier	+ 4	+ 11	- 8	- 12
Jern- og metalindustri excl. skibsværfter	+ 4	- 3	+ 10	+ 8
Anden industri	+ 12	+ 7	+ 3	+ 5

Arbejdsløshedssituationen. Det gennemsnitlige antal registrerede ledige omfattende fuldt- og deltidsforsikrede samt ikke-forsikrede blev for maj 1978 opgjort til 174.200 svarende til 8,1 pct. af det samlede antal lønmodtagere. Den sæson-korrigerede ledighedsprocent lå i maj 1978 på 8,5 pct., mens den i marts 1978 var 8,9 pct.

Ifølge Danmarks Statistik's arbejdsformidlingsstatistik var antallet af nyanmeldte ledige pladser (der har stået ubesat mindst 1 uge) 1.691 ved udgangen af juni 1978. For månederne april-juni 1978 var antallet af ledige pladser i gennemsnit 16 pct. større end året før.

Beskæftigelsen. Industrien beskæftigede ved udgangen af marts 1978 262.200 arbejdere og 100.600 funktionærer. I forhold til marts 1977 var antallet af arbejdere faldet med 3,5 pct. og antallet af funktionærer med 0,1 pct. Antallet af beskæftigede arbejdere og medarbejdende mestre ved bygge- og anlægsvirksomhed lå i februar 1978 på 146.900 personer mod 144.600 i februar 1977.

Danmarks Statistik har pr. 11. januar 1978 opgjort personaleforbruget i den offentlige sektor. Antallet af beskæftigede - omregnet til fuldtidsbeskæftigede - var i januar 1978 594.728 mod 570.233 i januar 1977 svarende til en stigning på 4,3 pct. Antallet af kommunalt ansatte har været kraftigst stigende, idet antallet af fuldtidsbeskæftigede er steget med knapt 20.000 til 331.100 svarende til 6,4 pct. Antallet af fuldtidsbeskæftigede i staten og »tilskudsområderne« er steget med henholdsvis 1,4 pct. og 2,9 pct. til 186.200 og 77.400.

Betalingsbalance og udenrigshandel

Ifølge Danmarks Statistik's foreløbige opgørelse af betalingsbalancen overfor udlandet for 1. kvartal 1978 har der været et underskud på den løbende balance på 2,9 mia. kr., hvilket er 75 mio. kr. mere end i 1. kvartal 1977.

Betalingsbalancens løbende poster 1. kvartal 1978

	Indtægter	Udgifter	I alt
		Mio. kr.	
Eksport (fob) / import (fob)	15.235	19.105	- 3.870
Søtransport	2.475	1.745	730
Rejser	855	1.070	- 215
Øvrige varer og tjenester	2.330	1.205	1.125
De europæiske Fællesskaber	1.440	580	860
Renter, udbytter o.lign.	520	1.760	- 1.240
Ensidige overførsler	70	355	- 285
I alt	22.925	25.820	- 2.895

Betalingsbalancens nettoposter viste i 1. kvartal 1978 i forhold til 1. kvartal 1977 en forbedring i varehandlen (fob) på 495 mio. kr. og i posten øvrige varer og tjenester på 105 mio. kr., mens der var mindre indtjening på såvel søtransport som EF på henholdsvis 65 og 170 mio. kr. og øgede udgifter til rejser på 105 mio. kr. og til ensidige overførsler på 5 mio. kr. Den største stigning i udgifterne kom imidlertid fra posten renter, udbytter o.lign., som med et underskud på 1,2 mia. kr. var 36 pct. højere end i 1. kvartal 1977. Det er den kraftigt stigende udlandsgæld, der sætter sine spor. Danmarks samlede nettogæld til udlandet er blevet mere end tredoblet i perioden 1970 til 1977, og steg fra ultimo 1976 til ultimo 1977 fra 38,5 mia. kr. til ca. 51 mia. kr.

Betalingsbalanceunderskuddet i 1. kvartal 1978 blev hovedsageligt finansieret ved offentlig kapitalimport på i alt 3,4 mia. kr., mens den registrerede pri-

vate kapitalimport kun blev på 436 mio. kr. Danmarks internationale likviditet blev forøget med 1,5 mia. kr.

Hvad udenrigshandelen angår, har Danmarks Statistik opgjort handelsbalanceunderskuddet for januar til maj 1978 til 6.855 mio. kr., hvilket er 1.293 mio. kr. mindre end i samme periode 1977. Den usædvanligt gode høst i 1977 og de stigende priser på landbrugsvarer har betydet, at fremgangen i eksporten og faldet i importen af landbrugsvarer alene har bidraget med en forbedring af handelsbalancen på 1,8 mia. kr. i årets første fem måneder sammenlignet med samme tidsrum sidste år.

Handelsbalancen

	Import		Eksport		Merimport	
	1977	1978	1977	1978	1977	1978
	Mio. kr.					
Januar	6.274	6.579	4.464	4.744	1.809	1.835
Februar	6.072	6.334	4.832	5.328	1.240	1.006
Marts	7.721	6.947	5.684	5.243	2.038	1.704
April	6.176	6.456	4.922	5.386	1.254	1.070
Maj	6.382	6.715	4.575	5.475	1.807	1.240
JANUAR - MAJ	32.624	33.031	24.476	26.176	8.148	6.855
Juni	7.074		5.186		1.888	
Juli	5.535		3.992		1.543	
August	6.670		4.828		1.842	
September	7.068		5.332		1.736	
Oktober	6.736		5.385		1.350	
November	7.120		5.638		1.482	
December	6.810		5.599		1.212	
ÅRET I ALT	79.637		60.436		19.201	

Importen lå januar-maj 1978 1,3 pct. højere end i de tilsvarende måneder året før. Foruden et fald i vareimporten til anvendelse indenfor landbrug og gartneri på 18,4 pct., faldt importen af brændselsstoffer m.v. med 7,9 pct. Importen af varer til anvendelse i byerhvervene samt importen af maskiner til andet kapitaludstyr steg ca. 4,5 pct., mens importen af forbrugsvarer kun steg 2,2 pct. Størst var stigningen i importen af transportmidler med 16,6 pct., hvilket bl.a. skyldes kraftig stigning i importen af skibe.

Eksporten lå i årets fem første måneder 6,9 pct. højere end i samme periode året før. Landbrugseksporten steg med 25,8 pct., mens industrieksporten excl. skibe og fly steg med 7,0 pct.

Eksporten af skibe og fly faldt fra 1,4 mia. kr. til knapt 400 mio. kr. Fordelt på landegrupper har udviklingen i eksporten været uensartet. Eksporten til EF-landene er således steget med 19,7 pct. for perioden januar-maj 1978 i forhold til samme periode året før, mens den er faldet med 3,4 pct. til EFTA-landene, hvilket især skyldes en eksporttilbagegang på 9,2 pct. overfor det svenske marked.

Forbrug og investering

Danmark Statistik's detailomsætningsindeks viste for perioden januar-april 1978 en fremgang i løbende priser på gennemsnitlig 9,5 pct. i forhold til samme periode 1977. Set over samme tidsrum viste indekset målt i mængder og sæson-korrigeret et fald på 2,1 pct. fordelt med en stigning på 0,9 pct. på nærings-og nydelsesmidler, mens omsætningen af beklædning m.v. og »andre forbrugsvarer« faldt med henholdsvis 7,6 pct. og 7,4 pct.

Antallet af nyregistrerede biler lå i forhold til samme periode året før i perioden december 1977-februar 1978 26,5 pct. lavere, mens faldet for perioden marts-maj 1978 kun var på 4,7 pct.

Den generelle økonomiske afmatning har lagt en dæmper på investeringslysten. De forskellige indikatorer for udviklingen i erhvervsinvesteringerne tyder på et mindre fald i industriinvesteringerne i begyndelsen af 1978, hvorimod landbrugsinvesteringerne er steget. Importen af maskiner og andet kapitaludstyr lå således i januar-maj 1978 målt i mængder 1 pct. lavere end i samme periode 1977. Rundt regnet samme fald har der målt i mængder været i investeringsgodeindustriens omsætning (exl. skibsværfter m.m.) på hjemmemarkedet i årets første fire måneder.

I 1. kvartal 1978 blev der påbegyndt 895.100 m² erhvervsbyggeri, hvilket er 2,6 pct. mere end i 1. kvartal 1977. Påbegyndelserne af fabrikker og værksteder lå 7,3 pct. lavere.

Antallet af nyregistrerede vare- og lastbiler lå i januar-maj 1978 36,9 pct. lavere end i 1977.

Hvad boligbyggeriet angår, blev der i månederne januar-maj 1978 fuldført 13.192 lejligheder eller 7,2 pct. færre end i samme periode året før. Antallet af påbegyndte lejligheder lå i samme periode 4,2 pct. højere end i 1977.

Pris- og lønudviklingen

Prisindeks

	Råvare- prisindeks		Engros- prisindeks		Forbruger- prisindeks		Månedss- prisindeks	
	1977	1978	1977	1978	1977	1978	1977	1978
	1968 = 100 ¹⁾		1968 = 100		1964 = 100		Jan. 75 = 100	
Januar	287	298	203	216	259,9	292,7	117,5	128,2
Februar	291	295	204	218	260,0	294,1	117,5	128,9
Marts	296	294	207	219	263,8	296,0	119,0	129,6
April	306	295	210	219	266,5	297,1	119,8	130,1
Maj	307		211	220	270,4	299,7	122,4	132,0
Juni	306		213		271,8		122,9	132,3
Juli	302		212		273,6		123,5	
August	305		211		276,1		124,5	
September	310		213		279,0		125,5	
Oktober	309		214		288,7		126,6	
November	306		215		291,2		127,9	
December	305		217		291,6		128,0	

¹⁾ 1977-vægte

Råvareprisindekset var i maj 1978 3,9 pct. lavere end i maj 1977 og uændret i forhold til februar 1978. I perioden februar-maj 1978 er priserne på rå kaffe faldet med 10 pct. og på gruppen brændsel m.v. med 1 pct., mens jern- og stålpriserne er steget med 2 pct.

Engrosprisindekset steg i perioden februar-maj 1978 med 0,9 pct. og lå i maj 1978 4,3 pct. højere end i maj 1977. Engrosprisindekset for produktionsmidler lå i maj 1978 3,2 pct. højere end i maj 1977, mens engrospriserne for forbrugsvarer i samme periode steg med 0,5 pct. I perioden februar-maj 1978 er engrospriserne på produktionsmidler steget med 2,3 pct., mens priserne på forbrugsvarer er faldet med 1,4 pct. Fordelt efter oprindelse viser de danske varer prisstigninger fra maj 1977 til maj 1978 på 5,4 pct., mens de importerede varer kun er steget med 2,3 pct.

Forbrugerprisindekset blev for maj 1978 er opgjort til 299,7, hvilket er 10,8 pct. højere end i maj 1977. I perioden februar til maj er forbrugerpriserne steget med 1,9 pct. svarende til en årlig vækst på 7,8 pct., hvilket er en noget kraftigere prisstigningstakt end i den foregående 3-måneders periode.

Månedsprisindekset lå i juni 1978 på 132,3, hvilket er en stigning på 7,6 pct. i forhold til juni 1977. I 1. halvår 1978 er månedsprisindekset steget med 3,4 pct. svarende til en årlig vækstrate på 6,9 pct. Gruppen varer og tjenesteydelser er i 1. halvår 1978 steget med 3,0 pct., mens boligudgifterne er steget med 4,7 pct. Indenfor gruppen varer og tjenester er fødevarerpriserne steget med 2,5 pct., underholdning og ferie m.v. med 5,2 pct., brændsel og belysning er steget med bare 0,8 pct., mens drikkevarerpriserne er faldet 4,9 pct.

Lønudviklingen. Timelønsindekset for industriens arbejdere lå i marts 1978 13,0 pct. højere end i marts 1977, mens månedslønsindekset for industriens funktionærer i samme periode steg med 8,9 pct. Den største procentvise stigning i industriarbejdernes løn blev registreret indenfor papir- og grafisk industri med 16 pct., mens indekset for nærings- og nydelsesmiddelindustrien samt sten-, ler- og glasindustrien steg med 14 pct. Lavest var stigningen indenfor jern- og metalindustrien med 11 pct. og indenfor råstofudvinding med 10 pct.

Lønstatistikken for de statsansatte viser ifølge Danmarks Statistik's foreløbige opgørelse en stigning i den gennemsnitlige årsløn på 7,3 pct. i 1977 i forhold til 1976.

Anne-Katrine Pilegaard
20/7 1978